

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

1^e JAARGANG, NR. 5 - JULI 1982 - TWEEMAANDELIJKS

OUDE KERK DOOR EN DOOR
GESCHEURD. SCHADE GENOEG OM
HET GEHELE KUNSTWERK VOLLEDIG
TE SLOPEN EN TERUG OP TE BOUWEN.

Slopen hoeft niet: **EMERGO CHEMICAL COATING N.V.**
restaureert oude metselwerken, houten balken, natuur-
steen, enz... Lost extreme problemen probleemloos op.
En brengt tevens het herstelde op zijn oorspronkelijke
sterkte terug. Zonder hak- en breekwerk. Snel en zeker.

***NEEM LIEVER DE TELEFOON EN
BEL EMERGO N.V. 03-828.10.15 (5 L.)***

N.V. EMERGO CHEMICAL COATING
Terbekehofdreef 50-52 - 2610 Wilrijk
Tel. 03/828.10.15 (5 l.) - Telex 32641

WOORD VOORAF

De Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg bestaat 10 jaar

---

De Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg werd opgericht bij Koninklijk Besluit van 1 juni 1972 en bestaat dus 10 jaar. Bij deze gelegenheid past het een balans op te maken van wat verwezenlijkt werd en van wat nog op gang gebracht moet worden.

- Op *wetgevend vlak* werden een belangrijke reeks wettelijke bepalingen uitgevaardigd, in uitvoering van het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten. De monumentenzorg beschikt in Vlaanderen over een wettelijk instrumentarium en over middelen tot optreden die de vergelijking kunnen doorstaan met die van de ter zake best georganiseerde landen.
- Op het gebied van de *financiële middelen* is de monumentenzorg er de laatste tien jaar sterk op vooruit gegaan. In 1972 werd voor de restauratie van monumenten in Vlaanderen door de centrale overheid minder dan 100 miljoen uitgegeven. Dit bedrag is sindsdien nagenoeg vertienvoudigd; de achterstand ten opzichte van wat in de ons omringende landen wordt besteed is hiermee nog niet ingehaald maar toch reeds in aanzienlijke mate kleiner geworden.

Om een duidelijker beeld te krijgen zullen we even de belangrijkste activiteiten en verwezenlijkingen van de dienst overlopen.

Algemene diensten

Afdelingen Beschermingen

Een van de belangrijkste opdrachten van de Rijksdienst is het vrijwaren van monumenten, stads- en dorpsgezichten. Alhoewel in beginsel de wettelijke 'beschermingen' systematisch gebeuren aan de hand van de inventarislijsten, blijven in de praktijk welbepaalde individuele wettelijke beschermingen noodzakelijk wanneer bij voorbeeld panden met verval of sloping bedreigd zijn. Sinds het decreet van 1976 werden 150 dorpsgezichten en 40 stadsgezichten wettelijk beschermd. Van 1931 tot 1976 werden 2188 monumenten beschermd; van 1976 tot 1980 waren het er 579 waarvan 422 in 1979 en 1980. De beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten zijn opgenomen in een door de Rijksdienst bijgehouden register.

Afdeling Subsidiëring

De restauratiewerken aan beschermde monumenten die in 1980 met overheidstoelagen van start gingen, vertegenwoordigen voor het Nederlandse taalgebied ongeveer anderhalf miljard frank, waarvan 60 percent ten laste van de centrale overheid (Vlaamse Gemeenschap en Vlaams Gewest).

De dienst Subsidiëring is gelast met de vastlegging en uitbetaling van de toelagen voor monumenten die niet bestemd zijn voor de eredienst. Voor monumenten bestemd voor de eredienst worden de toelagen toegekend en uitbetaald door het Bestuur voor Gesubsidieerde Werken van het Ministerie van Openbare Werken. Een gedetailleerde subsidieregeling werd uitgewerkt en beschikbaar gesteld.

Secretariaat van de Koninklijke Commissie.

Het secretariaat organiseert de vergaderingen van de Commissie en staat in voor de agenda's, de verslagen en de adviezen van de Commissie.

Archief en bibliotheek

Het archief van de Rijksdienst gaat terug tot de oprichting in 1835 van de Koninklijke Commissie. Het bevat ongeveer 7000 dossiers. De meeste van deze dossiers bevatten heel wat waardevolle documenten, kaarten, foto's en plannen.

De bibliotheek van de Rijksdienst omvat een oude kern van een 100.000 oude banden en een recent uitgebouwde collectie van ongeveer 2000 boeken en tijdschriften. De oude collectie bestaat uit soms zeer zeldzame historische en typologische werken maar het hoofddaccent ligt bij de technische werken en tijdschriften. De bibliotheek is elke werkdag toegankelijk.

Provinciale directies

De Provinciale Inspecties.

Het zwaartepunt van de dagelijkse monumentenzorg van de Rijksdienst ligt bij de Provinciale Inspecties.

Hier worden de beschermingsvoorstellen voorbereid en de restauratiedossiers onderzocht. Verder wordt advies verleend over bouw en verbouwingsaanvragen „in de omge-

ving van'' beschermde monumenten of in de gebieden die op het gewestplan zijn aangeduid als „woongebieden met historische of esthetische waarde'', stedenbouwkundige attesten, verkavelingsaanvragen, bijzondere plannen van aanleg, structuurplannen, gewestplannen, onteigening, sloping van ongezond verklaarde woningen. De Provinciale Inspecties houden tevens in de mate van het mogelijke toezicht op de beschermde monumenten en stads- en dorpsgezichten en volgen de restauratiewerven. Een dag per week houden de inspecteurs zich in de provincie beschikbaar voor personen die hun problemen wensen te bespreken. De Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg te Brussel is de basis van waaruit en waarnaar het provinciaal werk zich richt.

Deze provinciale directies mogen niet worden verward met de momenteel in de provincies Limburg, Oost- en West-Vlaanderen bestaande ''provinciale diensten voor Monumentenzorg''. Deze diensten zijn niet in de wettelijke organisatie van de Monumentenzorg voorzien, komen niet in alle provincies voor, en verschillen onderling in opvatting en werking. Evenals de in sommige steden bestaande diensten voor monumentenzorg spelen zij een eigen rol.

Bijzondere Diensten

Inventarissen

Een van de belangrijkste activiteiten van de Rijksdienst is de inventarisatie van het bouwkundig erfgoed.

De inventarissen hebben een meervoudig doel. Vooreerst fungeren zij als basis voor de beschermingen van monumenten, stads- en dorpsgezichten. Verder vormen zij een rijk geïllustreerde gids met uitgebreide informatie die als zodanig basismateriaal aanbiedt voor verder wetenschappelijk onderzoek.

Volgende inventarissen zijn reeds verschenen in de reeks „Bouwen door de Eeuwen heen'': Leuven, Halle-Vilvoorde, stad Antwerpen (2 delen), stad Gent (3 delen), arrondissement Aalst (2 delen), het arrondissement Haselt (2 delen), het arrondissement Sint-Niklaas (2 delen) en het arrondissement Veurne (1 deel). Deze boekdelen beschrijven meer dan 10.000 elementen van het bouwkundig erfgoed. De Rijksdienst beschikt nog over 10.000 beschrijvingen voor de inventarissen die in voorbereiding zijn.

Interieur en Roerend Cultureel Patrimonium

Deze dienst behandelt, meestal in samenwerking met de provinciale inspecteurs Monumentenzorg, de dossiers over restauratie, herstel of aanpassing van interieurs en het roerend cultureel patrimonium.

Ook de problemen die hiermee gepaard gaan worden door deze dienst behandeld: schilderwerken, centrale verwarming, elektrische installatie, beveiliging, meubilair.

Conserveringsploeg.

Sinds 1976 voert de Rijksdienst zelf dringende reddingsconserveringen uit aan interieurs en kunstwerken die met verval en vernietiging bedreigd zijn. Het ingrijpen van deze ploeg is beperkt tot de meest dringende behandeling, die later voltooid moet worden door een eigenlijke restauratie. Typische ingrepen van de conserveringsploeg zijn de bestrijding van houtwormen, het fixeren van panelen en muurschilderingen.

Industriële Archeologie en Molenzorg.

De opdracht van deze dienstverlening kan vergeleken worden met de inspectiediensten in de provincie (behandeling bouwaanvragen, opmaken van beschermingsvoorstellen). Gelet evenwel op het specifieke karakter is deze activiteit niet opgedeeld per provincie maar richt zij zich tot het hele Vlaamse landsgedeelte.

Dit is ook het geval voor de dienst.

Orgelzaken.

Deze dienst verzorgt de inventarisatie van de historische orgels. De inventarissen voor de provincie Oost-Vlaanderen en het arrondissement Halle-Vilvoorde, Leuven en Antwerpen zijn gepubliceerd.

Verder worden ook de restauratiewerken aan orgels door deze dienst geadviseerd en opgevolgd.

Architectuur

De Rijksdienst maakt in uitzonderlijke gevallen zelf ontwerpen op. Een project thans in uitvoering, is b.v. de Boesdaalhoeve in Sint-Genesius-Rode.

In het nr. 4 van M & L werd een andere realisatie van deze afdeling, het renovatieproject voor 'De Ring' te Hamme, gepubliceerd.

Public-Relations, Manifestaties en Publikaties

Deze afdeling heeft als doelstelling de werkzaamheden van de Rijksdienst, evenals de veelzijdige activiteiten die hiermee gepaard gaan, kenbaar te maken aan een zo ruim mogelijk publiek.

Dit gebeurt enerzijds door middel van publikaties, zoals b.v. het tijdschrift M & L en de recent verschenen brochure 'Vragen rond monumentenzorg'; door middel van het organiseren en coördineren van manifestaties zoals tentoonstellingen, jeugdkampen, congressen, enz. en ten slotte door het opbouwen van een constante informatie-doorstroming van en naar de media, groeperingen, enz. Tot zover de belangrijkste positieve punten.

De negatieve punten betreffen voornamelijk **de wetgeving op de landschapszorg en het roerend cultureel patrimonium** en verder het **statuut van de Rijksdienst en zijn personeel**.

Sinds 1976 wordt voortdurend de noodzaak in de Vlaamse Raad vooropgesteld om de wet van 7 augustus 1931 ook te wijzigen voor de **landschappen en het roerend cultureel patrimonium**. Het ontbreekt niet aan voorstellen of ontwerpen van decreet, ook niet wat de huidige regering betreft. Een voorstel van decreet inzake de bescherming van het roerend cultureel patrimonium werd goed ontvaard in de bevoegde commissie van de Vlaamse Raad maar werd in juni 1982 door de openbare vergadering niet goedgekeurd omwille van mogelijke juridische problemen. Het decreet tot bescherming van de landschappen, reeds ingediend door minister Galle, zal door Gemeenschapsminister K. Poma opnieuw worden ingediend. Hij heeft daartoe een voorafgaande concertatievergadering voorzien op 2 september e.k. Men staat dus nog niet zeer ver wanneer men bedenkt dat in 1976, na de stemming van het decreet van 3 maart 1976, de beide hogervermelde decreten als uiterst prioritair werden beschouwd.

Ook het decreet tot bekrachtiging van de subsidieregeling dat volgens het decreet van 3 maart 1976 binnen een termijn van zes maand moest worden ingediend, raakt maar niet goedgekeurd. Thans is de subsidieregeling goedgekeurd door de Vlaamse Executieve en het decreet tot bekrachtiging werd ingediend door de Gemeenschapsminister K. Poma, begin juli 1982. Er zal wel moeten gewacht worden tot de Vlaamse Raad uit zomerreces komt — dat is na de gemeenteraadsverkiezingen van 10 oktober e.k.

Een tweede negatief punt is het uitblijven van een **statuut voor de Rijksdienst en zijn personeel**.

Toen de dienst in 1972 werd opgericht was hij door zijn

benaming 'Rijksdienst' voorbestemd om te worden uitgebouwd tot een parastatale met een eigen statuut en met eigen personeel. In afwachting werd de dienst bedacht met een 'mini-kader', vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 19 september 1978.

Hoe beperkt het kader ook was, toch kon het niet worden opgevuld en bleven de meeste personeelsleden statutair als het ware vogelvrij. In het kader van de staatshervorming en de geplande overheveling van ambtenaren en diensten naar het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap werd dit nooit toegepaste kader onlangs roemloos afgevoerd (Koninklijk Besluit van 29 juni 1982).

Bij zijn ambtsaanvaarding in december 1981 heeft Gemeenschapsminister K. Poma aangekondigd voor dit probleem een oplossing te vinden en een decreet in te dienen tot oprichting van een Vlaamse Gemeenschapsdienst voor Monumenten- en Landschapszorg.

Al is het eerste decennium dus verre van rimpelloos verlopen, de balans van tien jaar werking lijkt ons alleszins positief te zijn. In elk geval kan niet ontkend worden dat er sinds zijn oprichting een monumenten- en landschapsbeleid bestaat in Vlaanderen dat uit het publieke leven niet meer weg te denken is. De publieke opinie is inmiddels zeer gevoelig geworden voor milieuvraagstukken in het algemeen en voor de monumenten- en landschapszorg in het bijzonder. Al wordt er niet bij alle beleidsverantwoordelijken dezelfde inzet voor gevonden, toch worden de beslissingen waarbij de monumenten en de landschappen zoals vroeger 'vergeten' werden, niet meer genomen.

De zorg voor monumenten en landschappen wint in ieder geval veld, mede onder druk van de publieke opinie. Dit is dan ook een belangrijke stimulans voor de Rijksdienst om op de ingeslagen weg voort te gaan en met enthousiasme een volgend decennium aan te vatten.

E. GOEDLEVEN.

*Adviseur-Hoofd van Dienst,
Rijksdienst voor Monumenten- en
Landschapszorg.*

Steeds in voorraad
Tientallen soorten

Kasseien

---

in natuursteen

**Kasseien, mozaïekkeien,
kasseitegels**

nieuw - herbruik

voor bestrating van : - dorpskernen
- wandelstraten
- monumenten
- villa's
- nijverheid
- parkeerplaatsen
- restauratiewerken
- park en tuin.
terrassen

Waardebestendig
Tijdsbestand

Van Camp

**Pater Nuyenslaan 60
2230 Schilde
Tel. : (03) 353.87.66**

**BOUWHHEREN - ARCHITEKTEK - DAKDEKKERS -
EIGENAARS - PRIVATE en OPENBARE DIENSTEN**

Met het oog op de besparingen die gewenst worden door de Regering
biedt de P.V.B.A. **FEDRA'S** U haar natuurleien H.14
van KWALITEIT in HOEVEELHEID tegen SCHOKPRIJS

De natuurlei H. 14 werd in het laboratorium van het Wetenschappelijk en Technisch Centrum van
het Bouwbedrijf getest op basis van de criteria's van het lastenboek 104 en de STS-34

P.V.B.A. FEDRA'S JERUZALEMSTRAAT 43 - 9420 ERPE-MERE - Tel. (053) 21 01 54
VERKOOPKANTOOR: MINNENBERGSTR 32 - 9531 ZOTTEGEM-OOMBERGEN - Tel. (091) 60 22 74

RIETEN DAKEN

WILLY IBENS

P.V.B.A.

Brandbeveiligde daken

Rietmatten en rietplaten

Restauraties

Nieuw en herstellingswerk

Isolatiewerken met rustieke rietplaten

Gratis dokumentatie

Leopoldslei 161 2130 Brasschaat Tel. (03) 651 53 4

SOLIGNUM

PVBA **ISOFINA**

HOUTBESCHERMING

1e Kwaliteit houtbeschermingsprodukten van

SOLIGNUM Ltd - Engeland - A BURMAH COMPANY

Uitroeiing van houtschimmel en houtworm met

20 JAAR GARANTIE

VRAAG KOSTELOOS INSPECTIEBEZOEK

Verkoop van produkten voor vakman en doe-het-zelver,
inbegrepen decoratieve Solignum produkten

PVBA **ISOFINA**, Houtbeschermingstechnieken

Abeelstraat 9, 9600 RONSE

(055) 21 61 71 - na 18 u. (055) 21 25 25

BOUWSTOFFEN WALTER LEYS

Bredabaan 126 - 2130 Brasschaat

Tel. 03/651 79 10

CHEMISCHE BOUWSPECIALITEITEN

SOKOL ®

Waterdichting - Silikonen - Hechtingsemulsie
Snelcement - Plasificeerder - Ontkistingsolie

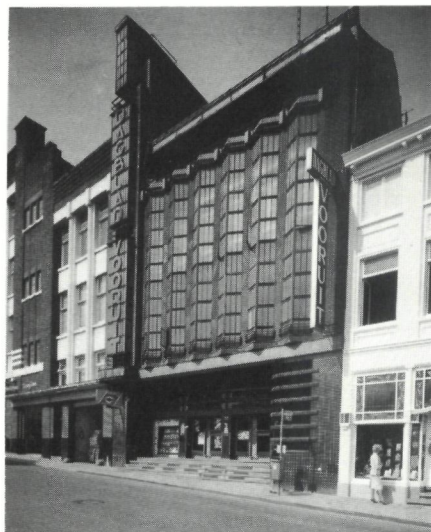
OMBRAN ®

Betonbeschermingsprodukten - Herstmortels
Wandafdichtingsmaterialen - Saneringsprodukten

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Gevel van het nieuwe redactiegebouw van het
dagblad 'Vooruit' in de Sint-Pietersnieuw-
straat te Gent, toestand begin 1982.
(Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

Redactiecomité:

E. Goedleven (Voorzitter), H. Craeybeckx
(Voorzitter K.C.M.L.), O. De Wandel (afge-
vaardigde van Gemeenschapsminister
K. Poma), A. Bergmans, M. Buyle, M. Celis,
W. Claes, M. Fierlafijn, M. Hoflack,
H. Jult, M. Ramakers, H. Stynen, S. Van
Aerschot, Hedwig Van Den Bossche,
Herman Van Den Bossche.

Redactie:

Rijksdienst voor Monumenten- en Land-
schapszorg, Jozef II-straat 30, 1ste verdie-
ping, 1040 BRUSSEL.
Tel. 02/217.99.90.

Marijke Hoflack: coördinatie.
Marcel Ramakers: produktie en lay-out.
Herman Stynen: eindredactie.
Diane Torbeyns: zetwerk.

De verantwoordelijkheid voor de
gepubliceerde artikels berust uitsluitend
bij de auteurs. Alle rechten voor het
reproducen, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

INHOUD Nr. 5

Redactioneel	7
De redactie- en drukkerijgebouwen van 'Vooruit' en 'Le 'Peuple' (architecten Fernand en Maxime Brunfaut). Twee merkwaardige realisaties uit de dertiger jaren te Gent en te Brussel M.C. Celis en H. Van Bossche, R.M.L.Z.	8
De Julianakapel te Sint-Joost-ten-Node S. Paesmans, R.M.L.Z.	24
Het Karmelietessenklooster aan de Rosier in Antwerpen M. Manderyck, R.M.L.Z.	35
Het St.-Jansbeeld uit de Agapituskerk te Vliermaal	42
De Bescherming van kunstvoorwerpen tegen UV-stralen E. De Witte, K.I.K., Brussel	46
M & L Binnenkrant	
Literatuur	[1]
R.M.L.Z.-activiteiten	[5]
Berichten uit Nederland	[9]
Besluiten van de Vlaamse Executieve	[10]
Bescherming van het Cultuurpatrimonium	[15]
Summary	55

Jaarabonnementen:

België: 660 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 110 fr.).
CPJ'ers betalen 550 fr.
Buitenland: 810 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in met het eerstvolgend nummer (tenzij u dit expliciet anders vermeldt) na overschrijving van het abonnementsgeld naar rek. 445-3608261-22 van Snoeck-Ducaju & Zoon, N.V., Abonnementen M & L, Begijnhoflaan 464, 9000 Gent (tel. 091/23.48.97).

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Advertentiewerving:

De Ganzerik, Postbus 71, 8000 Brugge 1. Tel. 050/32.34.98.

Druk: Snoeck-Ducaju & Zoon

**Spectron herstelt, onderhoudt
en injecteert alle soorten
bouwwerken.**

Spectron N.V. Injecteerbedrijf

Liersesteenweg 36, B-2800 Mechelen Telefoon (015) 21.99.02

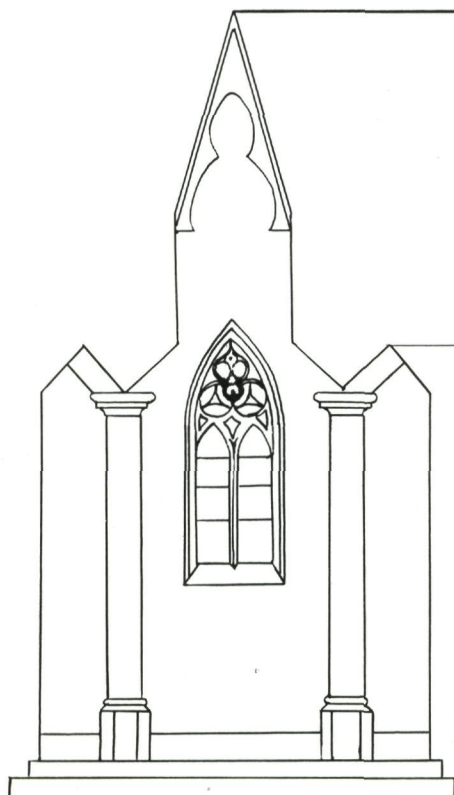
**Minéros
steenrestauratie**

**Minerale
verfsystemen**

Invoerder: Lumac p.v.b.a.

Schuitbroekstraat 2 - 3999 Laakdal - 014/30.07.24

HEDENDAAGSE METHODEN BIJ DE ZACHTE RESTAURATIE VAN GEBOUWEN EN MONUMENTEN

- Constructieve scheurinjectie
- Dichtende scheurinjectie
- Consolidatie van hout en steen
- Restauratie van steen
- Restauratie van beeldhouwwerk
- Behandeling tegen stijgend muurvocht

- Restauratie van hout
- Constructieve restauratie van houten draagbalken
- Curatieve en preventieve behandeling van hout
- Antizwambehandeling

Met behulp van 'zachte' polymeertechnische middelen als:

- epoxyharsen
- polyurethanen
- silicoonharsen

N.V. RESIPLAST

Bistweg 80 - 2250 Broechem - Tel. 03/485.62.31

Redactioneel

Dit 'zomernummer', dat een nummer vol sferen en contrasten geworden is, opent met het Gents-Brusselse tweeluik over de 'kathedralen' van de socialistische pers, respectievelijk **'Vooruit'** en **'Le Peuple'**. Het nieuwe eclecticisme in de architectuur van de jaren dertig wordt hier treffend geïllustreerd: polychroom gebruik van oude en nieuwe materialen, vermenging van constructivistische, expressionistische en functionalistische vormelementen die aangewend worden om, binnen een rationeel opgezette organisatie een maximum aan publicitair effect te bereiken. Na deze architecturale uitdrukking van het zegevierend socialisme betekent de bijdrage over de **neogotische Julianakapel** van architect Joris Helleputte een rondleiding in een totaal 'andere wereld'. Deze kloosterkapel, gelegen in de schaduw van kantoorgebouwen in de Brusselse gemeente Sint-Joosten-Node, is wellicht één van de gaafst bewaarde neogotische realisaties die ons nog resten. De consequente thematische opbouw, aangehouden tot in de kleinste details, maakte er bovendien een materiële illustratie bij uitstek van, van het dogmatisme binnen de neogotiek in het kader van het negentiende-eeuwse Katholieke Reveil.

Tussen de eerste bijdrage en de verstilte, besloten wereld van het kloosterleven volgens de strengste regels in de **Antwerpse Karmel**, liggen meer dan enkele eeuwen of een verschil van maatschappelijke of religieuze opvatting.

Eenzelfde 'afstand' vinden wij echter terug tussen de Julianakapel en de Karmel, ondanks het feit dat beide zich in dezelfde religieuze sfeer bevinden.

Indien de presentatie van deze vier gebouwen in eenzelfde nummer bij de lezer enige verwarring opwekt, acht de redactie zich gedeeltelijk in haar opzet geslaagd.

In de bijdrage over **het Sint-Jansbeeld uit de Agapituskerk in Vliermaal** wordt de werkwijze van de Conserveringsploeg van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landshapszorg geïllustreerd.

Wetenschappelijke en historische bagage en kennis worden hier operationeel ingeschakeld teneinde 'spoedoperaties' binnen de juiste banen te houden. De aard van het ingrijpen wil verdere studie en behandeling mogelijk maken door de aftakeling te stoppen en een eerste interpretatieschema aan te reiken.

Het artikel van E. De Witte, verbonden aan het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, behandelt een wellicht soms verwaarloosd aspect van de verlichting van

kunstvoorwerpen: **de beveiliging tegen de schadelijke werking van UV-stralen.**

Hoe de juiste balans te vinden tussen een adequate verlichting enerzijds en de beperking van deze schadelijke invloed die elke lichtbron op kunstvoorwerpen uitoefent anderzijds, verneemt de geïnteresseerde lezer in deze technische bijdrage.

Na de brochure in de binnenbladzijden van het vorige nummer wordt opnieuw een 'traditionele' binnenkrant opgenomen die echter enkele nieuwe rubrieken bevat: R.M.L.Z.-activiteiten en Berichten uit Nederland.

Het tijdschrift M & L is met dit nummer aan de voorlaatste aflevering van haar eerste jaargang toe. Het is wellicht het geschikte moment om een oproep te richten tot de lezers om hun opmerkingen, suggesties en kritiek kenbaar te maken aan de redactie.

Voor de programmatie en het opzet van de tweede jaargang hechten wij aan uw reactie veel belang.

Brussel, drukkerij van het dagblad 'Le Peuple': de lokettenzaal (foto R.M.L.Z.).

De redactie- en drukkerijgebouwen van 'Vooruit' en 'Le Peuple' (architecten Fernand en Maxime Brunfaut). Twee merkwaardige realisaties uit de dertiger jaren te Gent en te Brussel.

Marcel Celis en Hedwig Van den Bossche
R.M.L.Z.

Ondanks een moeilijke heropstanding na de eerste wereldoorlog kende de socialistische dagbladpers na enkele jaren een hoogtepunt. De symbolisch geladen architectuur die deze glorieuze opmars zou veruitwendigen vormt thans nog karakteristieke bakens in het stadsbeeld, ook al is hun luister aan het tanen. Een en ander was dan ook voor ons voldoende aanleiding om het verhaal van deze gebouwen te brengen.

Het redactie- en drukkerijgebouw van 'Vooruit' in Gent

Een 'perspaleis'

In 1930 had de Samenwerkende Maatschappij 'Het Licht', toen nog gevestigd in de Lieve de Winnestraat, het plan opgevat om een nieuwe drukkerij met redactie-bureaus te bouwen voor het socialistische dagblad 'Vooruit', dat in 1884 in Gent werd gesticht. Als bouwplaats viel de keuze op een perceel in de Sint-Pietersnieuwstraat, schuin tegenover het vóór de eerste wereldoorlog gebouwde feestlokaal. Hierop bevond zich een oudere herenwoning met tuin en annexe conciërgerie, aan de rechter zijde begrensd door een straatje met beluikhuisjes.

De nieuwe drukkerij zou de plaats innemen van de tuin. De bureaus zouden worden ingericht in de bestaande woning, die toen werd betrokken door de Gentse aannemer Karel Bontinck, en met dit doel zou worden aangepast en verbouwd.

De opdracht werd toevertrouwd aan Fernand Brunfaut (1886-1972), architect, socialistische volksvertegenwoordiger en — zoals F. Dierkens die voormeld feestlokaal had gebouwd — bevriend met vader Eduard Anseele, stichter van het dagblad, en tevens met de directeur G. Balthazar. De bouwaanvraag die bij het schepencollege werd ingediend, betitelde de werken als 'geschiktmaking van burelen en drukkerijen'. Op 3 maart 1930 werd de vergunning afgeleverd, op voorwaarde dat eventuele veranderingen langs het straatje het voorwerp zouden uitmaken van een bijzondere aanvraag (1). Helaas ontbreken in het stedelijk

archief de plannen en de gevelopstand van de voorbouw, zodat de basisdocumenten van de toch al schaarse archivalia niet konden worden geraadpleegd (2).

Een artikel in het dagblad 'Vooruit' brengt verslag uit over de feestelijkheden die op 10 januari 1931 plaatsvonden bij de inhuldiging van de nieuwe gebouwen. Bij de beschrijving van het complex dat als 'perspaleis' wordt betiteld, wordt hulde gebracht aan de ontwerper Fernand Brunfaut, maar tevens aan diens zoon Maxime (1909) als ontwerper van de meubilering. Maxime Brunfaut zelf nochtans, die op het ogenblik nog afstudeerde als architect, meent zich te herinneren dat zijn persoonlijke bijdrage beperkt bleef tot het bureaumeubel van G. Balthazar, de bevloering van de vestibuleruimte in de lokettenzaal, en de loketten zelf. De hele verdere meubilering zou daarentegen ontworpen en alleszins uitgevoerd zijn door Charles van Beerlere, uit Gent.

De uitvoering van de bouwwerken werd toevertrouwd aan de Coöperatieve Naamloze Maatschappij 'Gentsche Bouwwerken', (3) vóór 1922 de Samenwerkende Maatschappij 'De Bouwwerklieden'. Deze was bij de aanvang van de eeuw gestart op initiatief van het socialistische syndicaat der metsers om de werkloze leden tewerkstelling en een goed loon te verzekeren (4).

De nieuwe drukkerij van 'Vooruit'

Op de plaats van de vroegere tuin werd de nieuwe drukkerij gebouwd.

Ter hoogte van de grotendeels gesloopte beluikhuisjes leidt een open doorgang naar de verzendingsruimte. Een gang waarop een redactielokaal, een binnenkoer, een refter en een lokaal voor de corrector aansluiten, vormt de verbind-

Verleenden hun medewerking bij het tot stand komen van deze bijdrage:

De heer Maxime Brunfaut (architect, Brussel), de heren Georges en Dirk Bontinck (architecten, Gent), Mevrouw Trui Dumoulin en de heren Jan Vandeweghe en Marc Dubois, leerlingen en assistent aan het Hoger Instituut Sint-Lukas (Gent), de heer Jos Vandenbreeden (Sint-Lukasarchief, Brussel), Mevrouw Annick Braumann (Archives d'Architecture Moderne, Brussel), de heer François Ostyn (Dagblad 'Vooruit', Gent), Mevrouw Debroux (voormalige drukkerij 'Le Peuple', Brussel), Archief en Museum van de Socialistische Beweging (AMSAB, Gent), Mevrouw Brigitte Joustenne (Instituut Emile Vandervelde, Brussel), Stedelijk archief Gent, Stedelijk archief Brussel.

ding met de tot bureaus getransformeerde voormalige woning.

De afdelingen linotypie en zetterij uitgezonderd, neemt de eigenlijke drukkerij de hele perceelsbreedte in. In parallelle, langwerpige ruimten zijn achtereenvolgens de afdelingen linotypie, zetterij, rotatiepers met verzending, clicherie en een atelier ondergebracht. Op de verdieping boven de laatste twee zijn ruimten voor fotografie en fotogravure ingericht (5).

Met uitzondering van de lagere en minder diep uitgebouwde afdeling linotypie, de achteraan het perceel op onregelmatig grondvlak ingerichte clicherie en het atelier, zijn de middelste twee ruimten (zetterij en rotatiepers) opgetrokken over op ongelijke afstanden geplaatste spanen in gewapend beton, waarvan de dragers naar beneden toe verjongen, en aldus meer circulatieruimte voor het personeel vrijlaten.

De afdelingen linotypie, zetterij en rotatiepers worden zenitaal verlicht door drie parallel lopende en als schilddak gevormde glazen kappen, waarvan de eerste minder lang is en iets lager ligt.

Een in verticaal doorlopende metalen profielen gevatte beglazing, horizontaal doorbroken door een zware latei in gewapend beton, vormt de scheidingswand tussen de zetterij en de ruimte voor de rotatiepers. Tussen deze laatste en de clicherie is de wandbeglazing gekenmerkt door een meer uitgesproken horizontale versnippering.

Betonlateien met simili bezet (6) geven aan de raamopening van de zijgevel herhaalde horizontale geleidingen die over de kwartrondgezette hoek van de linotypiezaal doorgetrokken worden, doch waarbij de beglazing in vier vlakken is gebroken en niet het kwartronde verloop van de betongeleidingen volgt. Dit laatste staat in tegenstelling tot de rechter portaalwang van de voorgevel, waar de hoekbeglazing gelijk is rondgezet met de betonlateien, bezet met zwarte glazuurtegeltjes.

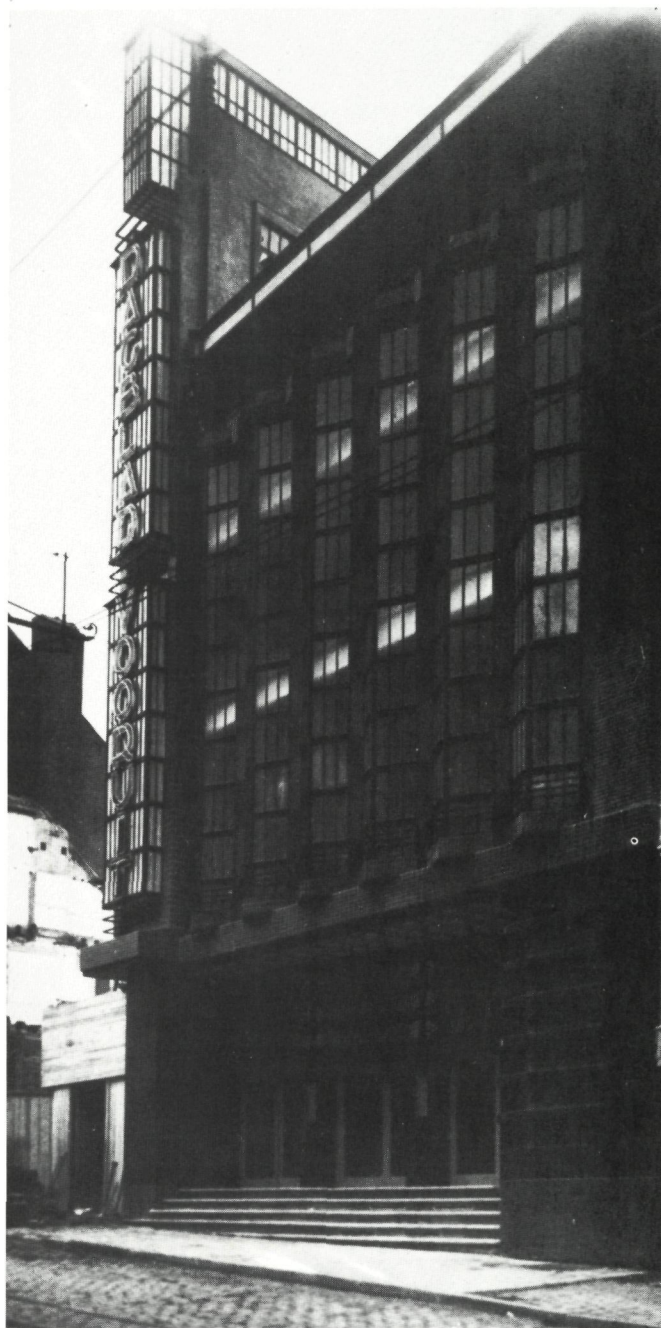
Horizontale geleidingen bij raamonderverdelingen kenmerken het hele architecturale concept: men treft ze niet enkel aan bij breedliggende horizontale ramen, doch ook bij deuren en bij de uitwerking van trapborstweringen en -handgrepen.

Een nieuwe gevel voor een oude woning

Een fotografische opname, waarschijnlijk van eind 1930, laat de toen pas voltooide nieuwe voorgevel zien van het tot redactiegebouw getransformeerde woonhuis. De afwezigheid van deurbeslag met letterteksten laat veronderstellen dat de bureaus toen nog niet in gebruik waren genomen.

Men heeft in deze gevel een poging van de architect willen zien om iets in de plaats van het ornament te stellen, met als gevolg een afleiding van de krachtlijnen van het gebouw (7). Ons inziens zou deze evaluatie beter gefundeerd zijn geweest indien het gevelconcept was bepaald vanuit een integrale nieuwbouw en niet vanuit het eenvoudige enten van een nieuw gevelvlies op een bestaande structuur, waarvan de oude vloerniveaus trouwens doorheen de nieuwe beglaasde wand vóór de verdiepingen waarneembaar zijn gebleven. De architect heeft door deze beglaasde

wand de nieuwe bestemming van het oude woonhuis als één concept veruitwendigd, terwijl de uitgesproken horizontaliteit van de benedenverdieping te beschouwen is als een reflectie van de (publieke) vestibuleruimte daarachter. Uit de gevel van het een jaar later gerealiseerde redactiegebouw van het dagblad 'Le Peuple' in Brussel blijkt hoe de architect afstand heeft genomen van het unificerende, verticale gevelconcept ten gunste van een meer consequente benadrukte horizontaliteit, waarbij hij bovendien niet gebonden was aan de beperkingen van een bestaande oudere woning.

De voorgevel van het nieuwe redactiegebouw van het dagblad 'Vooruit' in de Sint-Pietersnieuwstraat te Gent, kort na de voltooiing, vermoedelijk eind 1930. (Foto archief R.M.L.Z.)

*Het portaal van het nieuwe redactiegebouw van het dagblad 'Vooruit' in de Sint-Pietersnieuwstraat te Gent, toestand begin 1982.
(Foto P. Somers, R.M.L.Z.)*

Over de hele gevelbreedte loopt een aantal treden, waarvan de onderste in het voetpad teniet loopt en aldus het verschil met het hellende straatpeil opvangt. Het portaal is vrij diep in de gevelwand ingesneden en loopt er niet parallel mee, wat de architect toeliet aan de rechter portaalwang een geaccentueerd horizontale geleiding te geven. Dit laatste is gerealiseerd door een afgeronde hoekoplossing, horizontaal geleed door een reeks met zwarte glazuurtegeltjes beklede betonbanden, waarachter stroken geribd glas, eveneens bij de hoek gebogen, verdiept zijn ingebracht.

Aanvankelijk waren er in de portaalwand drie vleugeldeuren, van elkaar gescheiden door met zwarte en orangerode glazuurtegeltjes bekleden penanten en waarvan het linker gedeelte later werd gesupprimeerd en vervangen door een (storend) vast uitstralraam. Het groengeschilderde deurbeslag is voorzien van rode letterplaatjes die in een voor die periode karakteristiek lettertype de tekst 'Leest Vooruit' vormen en vastgezet zijn door middel van achteraan doorheen een beslag gedreven schroefjes.

Boven de vleugeldeuren loopt over de hele portaalbreedte een bovenlicht dat in drie horizontale stroken is geleed, alweer door middel van met orangerode glazuurtegeltjes

beklede betonnen lateien. Samen met de beglaasde vleugeldeuren voorziet dit onderverdeelde bovenlicht de achterliggende vestibuleruimte van lichtinval. In het portaalplafond zijn verschillende ronde lichtarmaturen ingewerkt.

Over de verdiepingen is de gevelwand opgevat als een verticaal doorlopende gordijngevel, gevormd door zes met niet-doorzichtige glasstroken gevulde tweezijdige erkers die afwisselen met penanten, bekleed met platen in kunststeen waarin, naast cement en zand, tevens marmerbrokken en ijzer- en koperkorrels werden verwerkt. De erkers steunen op betonnen aanzetstukken, waarop orangerode geglazuurde tegeltjes aangebracht werden en die over de pui-overspanning uitkragen. Een gelijkaardige met tegeltjes beklede lijst op overkraging beëindigt deze erkers onder de kroonlijst. Onder deze laatste bevindt zich nog een soort attiek onder de vorm van een terugwijkende, beglaasde halve verdieping, afgesloten door een reeks evenwijdig lopende ijzeren profielen als borstwering, die op decoratieve wijze omheen de aanzet van een vlaggestok zijn gebogen.

Uit de in 1931 gepubliceerde perspectieftekeningen (8) blijkt hoe de glazen erkers oorspronkelijk met sterker beklemtoonde uitkragingen in hoeken van circa 90 waren

geconcipieerd. De zigzagopstelling van de erkers wordt in verticale richting hernomen als ornamenteel patroon op de koperen penantenbekleding, terwijl ook in het vloerpatroon van het portaal de zigzaglijn is verwerkt.

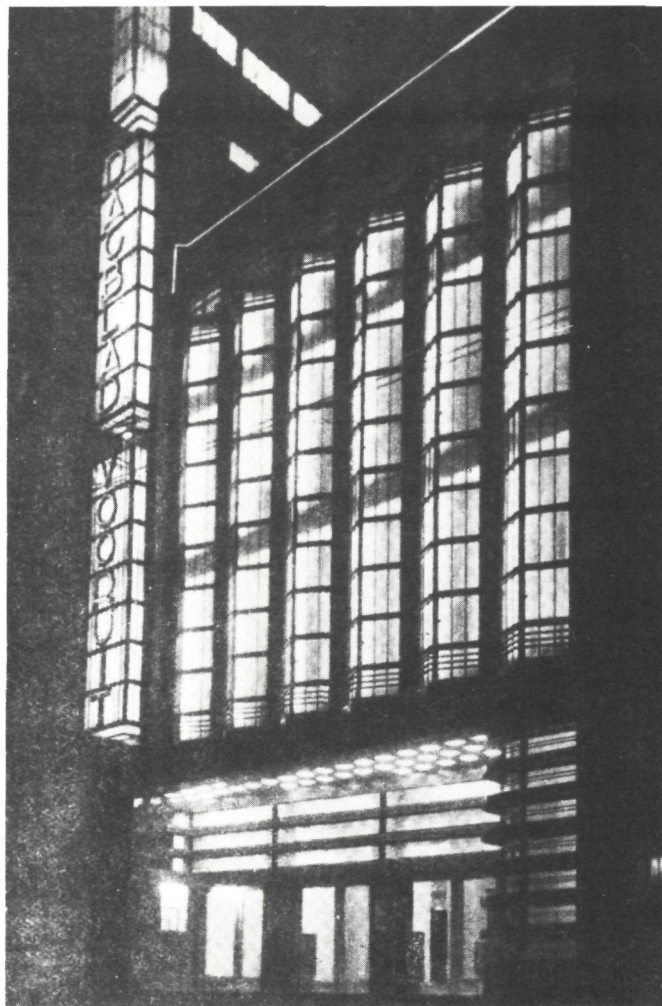
Een boven de rand uitstijgende en van beglazing voorziene smalle koker zorgt voor een extra beklemtoning van het verticalisme van de verdiepingen en vindt zijn pendant in de vlaggestok rechts op het gebouw. Blijkens de foto van 1930 waren de roodkleurige kapitaalletters die er in verticale leesrichting op zijn aangebracht en de woorden 'Dagblad Vooruit' vormen, aanvankelijk door middel van neonbuisprofielen verlicht.

De als lichtschacht uitgewerkte koker bestaat uit een front van niet-doorzichtige glasstroken, verticaal in drie geledingen opgesteld, waarvan de bovenste smaller is en naar achteren boven de gemetselde 'Toren'-schacht als een lantaarn doorloopt. Deze lichtschachttoren is echter geen veruitwendiging van een achterliggend trappenhuis, want de trapzaal ligt zowat centraal binnen het gebouw. Men kan zich afvragen of het hier gaat om een louter formalistische omsluiting van een smalle en lege binnenruimte dan wel om een symbolisch geladen motief. Het omslagontwerp van 'Vooruit's Almanak' van 1935 stelt een arbeider voor die met opgeheven vuist achter het gebouw boven de lichtkoker oprijst (9). De associatie toren-arbeider lijkt echter a posteriori te zijn bedacht. Duidelijker en treffender spreekt ons inziens de symboliek uit de gevel van het redactiegebouw, waarvan destijds bij avond de gelijkvloerse ingangspartij, de beglaasde erkers van de verdiepingen en het glazen front van de 'toren' waren verlicht, zodat het geheel werkte als een lichtende lantaarn in het straatbeeld (10). Licht als symbool van onder andere werkzaamheid en waakzaamheid, speelt immers een niet geringe rol in de geschiedenis van de ontvoogdingsstrijd van de arbeidersklasse; dat dit destijds ook zo werd gezien, blijkt uit een huldeschrift aan 'Vooruit' van 1 mei 1931, waarin het dagblad een „vuurbaken" wordt genoemd „die de gehele arbeidersklasse van het land in haar halve eeuw durende strijd heeft geleid" (11).

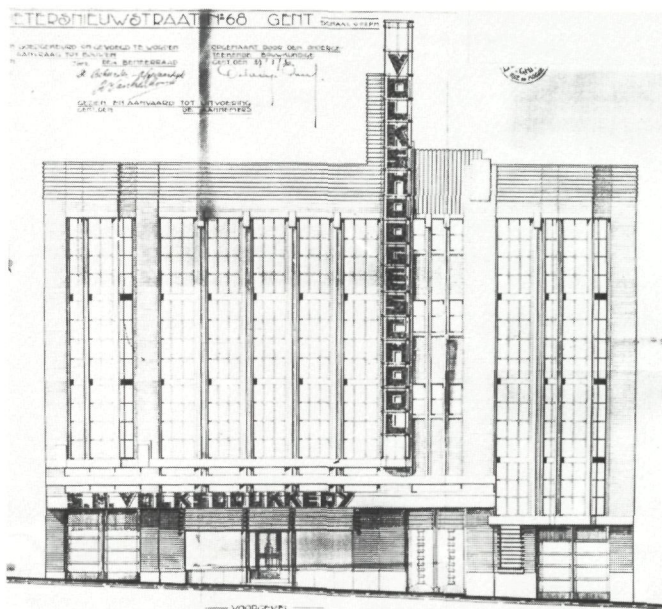
Het kan nuttig zijn vooraf even aandacht te schenken aan een ontwerp voor een aan het redactiegebouw van 'Vooruit' verwante gevel, namelijk het linksaanpalende gebouw met drukkerij van de Samenwerkende Maatschappij 'Volksdrukkerij' en de 'Volkshogeschool'.

Begin 1930 werden aan het schepencollege aanvragen gericht tot sloping van de voorgevel van de voormalige woning De Smedt-De Naeyer en tot de bouw van een drukkerij naar ontwerp van de Gentse architect Paul De Taeye (12). Vergeleken met de drukkerij van 'Vooruit' was de 'Volksdrukkerij' een meer imposant industrieel complex, aangelegd naar het in de U.S.A. ontwikkelde concept van een tot boven doorlopende centrale ruimte die aan alle zijden over verschillende verdiepingen door galerijen was omringd. Het was in dit complex dat de drukkerij van 'Vooruit', in afwachting van de voltooiing van haar nieuw bedrijfsgebouw, enige tijd werd ondergebracht.

De ontworpen nieuwe straatgevel was opgevat als een baksteenbouw van een benedenverdieping, en drie bovenverdiepingen. Net als bij het redactiegebouw van 'Vooruit' was het gelijkvloers horizontaal benadrukt en werd bij de

Avondopname met verlichte gevel van 'De Vooruit', foto kort vóór de inhuldiging, begin 1931. De als lantaarn stralende verlichte gevel lijkt de verzinnebeelding van de opdrachtgever, de S.M. 'Het Licht' (zie voetnoot 10).

Ontwerp door arch. Paul Detaye voor de gevel van de voorbouw van de S.M. 'Volksdrukkerij' en de 'Volkshogeschool' in de Sint-Pietersnieuwstraat te Gent, palend aan het nieuwe redactiegebouw van het dagblad 'Vooruit', maart 1930. (Stedelijk Archief Gent, litt. S, nr. 42/2031.)

verdiepingen naar een verticalisme gestreefd door middel van volledig beglaasde traveeën, bij de geveleinden als driezijdig uitgebouwde erkers opgevat, bepaald door dunne, geprofileerde penanten in gewapend beton die zonder onderbreking over de verdiepingen doorliepen. Bovenaan werd de gevel door een horizontale beweging gesloten, doch niet onder de vorm van een terugwijkende attiek en een uitspringende kroonlijst, zoals bij het gebouw van 'Vooruit', maar door middel van een reeks uit het gevelvlak tredende parallel lopende baksteenlagen.

Over de verdiepingen heen liep een gemetselde penant tot boven de dakrand door. Ervoor was een vierzijdig gebroken beglaasde 'kolom' ontworpen die met haar benadrukte verticaliteit, als drager zou fungeren voor het in verticale leesrichting en in zware blokvormige kapitaalletters te plaatsen woord 'Volkshogeschool'. Het kan de bedoeling zijn geweest de glazen 'kolom' van binnenuit te verlichten naar het voorbeeld van de lichtschacht van 'Vooruit'.

In weerwil van de unificerende lettertekst 'S.M. Volksdrukkerij' bezat de gelijkvloerse pui niet de eenheid van het portaal van 'Vooruit'. Dit is evenwel verklaarbaar: het portaal van 'Vooruit' is de veruitwendiging van één enkele achterliggende functie, namelijk de vestibule, terwijl de veelheid van functies in het ontwerp van Detaeye, namelijk toegang tot garages en kelder, boekwinkel van de 'Volksdrukkerij', vestibule van de 'Volkshogeschool' en inrijpoort voor de S.M. 'Het Licht' fragmentatie en versnippering in de hand hebben gewerkt. Ofschoon het aanvankelijk in de bedoeling lag alleen een nieuwe voorgevel vóór een inwendig aan te passen oud woonhuis op te trekken, werd uiteindelijk het hele gebouw gesloopt. Wegens de aanvankelijk niet voorziene meeruitgaven, zal de gevel wel eenvoudiger zijn uitgevoerd, waarbij na herhaalde verbouwingen de dynamiek van het oorspronkelijk concept verloren is gegaan.

De binnenaankleding van het redactiegebouw

Bij het verbouwen tot redactielokalen werd de bestaande woning niet alleen voorzien van een nieuwe voorgevel doch ook het inwendige onderging enige transformaties. Opgesteld in het verlengde van de portaalpenanten verdelen twee rijen van telkens twee kolommen de vestibule in zes vakken. Aan de rechterzijde sluit een lokettenzaal, doorlopend tot in de afgeronde portaalwang, deze ruimte af door middel van een beglaasde wand. Een met kleurige, geometrische glas-in-loodpatronen gevulde deur met zij- en bovenlichten geeft toegang tot het achterliggende trappenhuis. Het linkergedeelte van de vestibule werd later echter op ongelukkige wijze door een scheidingswand afgezonderd, waarbij de corresponderende vleugel deur van het portaal door een vast raam werd vervangen en waarbij een deel van de merkwaardige mozaïekvloer onder een opgelijmde kunststofbekleding verdween. De bevloering van de vestibule is samengesteld uit kleine mozaïeksteentjes: op een heldere grond zijn rode en zwarte concentrische cirkels, doorsneden met evenwijdige zwarte bandjes, aangebracht met de vier kolommen als middelpunten; de buitenste cirkelomtrekken snijden elkaar tussen de kolommen en vormen daar een centraal vierpaspatroon. Achteraan de vestibule zijn het bouwjaar en de

Glazen lokettenwand tussen de vestibule en de werkruimte, toestand begin 1982. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

namen ingewerkt van architect Fernand Brunfaut en de Mozaïst E. Godschoul die zijn woning met atelier had aan de Lousbergkaai in Gent.

Wellicht waren de thans met simili bezette kolommen oorspronkelijk ook met mozaïeksteentjes bekleed waardoor de vestibuleruimte een grotere eenheid zou hebben vertoond: eenheid van concept kenmerkt immers ook de inwendige aankleding van de kliniek van het Medisch Centrum Emile Moyson, in de Sint-Margrietstraat in Gent, ook een ontwerp van Fernand Brunfaut (13).

Eigenlijk maakt de vestibule deel uit van de lokettenzaal, doch als voor het publiek toegankelijk gedeelte is deze van de werkruimte afgescheiden door een lokettenwand. Deze wand neemt twee zijden in van het rechtergedeelte van de vestibule en bestaat uit een met zwarte marmerplaten beklede sokkel waarboven een glazen wand in metaalprofielen gevat, tot het plafond doorloopt. Dit doortrekken van de beglaasde wand tot het plafond is mogelijk een toevoeging van latere datum, want terwijl het hoekloket schuin is afgewerkt, is de beglazing erboven gebogen.

Aan de vestibulezijde is de glazen lokettenwand in compartimenten verdeeld door middel van houten beschotten met opgewerkte cannelures; erachter zijn houten legplank-

jes aangebracht ten behoeve van het personeel. Aan weerszijden van de cannelures zijn nog de sporen zichtbaar van een vijftal zowel in- als opgewerkte dunnen metalen roeden, die oorspronkelijk vanaf ooghoogte voor de glaswand horizontale geleidingen vormen, doch later werden verwijderd. Eventueel samen met het doortrekken van de glaswand naar boven toe.

Treden en wanden van de trap zijn bekleed met beigeleu-rige marmerplaten. De wand aan de zijde van de loketten is opgevat als 'Cascade' van drie grote treden die het trappenverloop samenvatten: erboven verschaft een glaswand, onderverdeeld door metaalprofielen, uitzicht op de werkruimte van de lokettenzaal. De trapwanden zijn voorzien van verchroomd stalen handgrepen. De linkerwand vormt tevens de gedeeltelijk open wand van de gang die parallel met de trap naar achterliggende ruimten leidt en vooraan ter hoogte van de eerste traptrede wordt afgesloten door een klein smeedijzeren hekken met eenvoudige en rechtlijnige onderverdelingen.

Bij het betreden van de verdiepingen springt de oude structuur van de voormalige woning onmiddellijk in het oog: plafondmoultures, deurlijsten, de smeedijzeren leuning van de trap naar de tweede verdieping en een groot in rond-

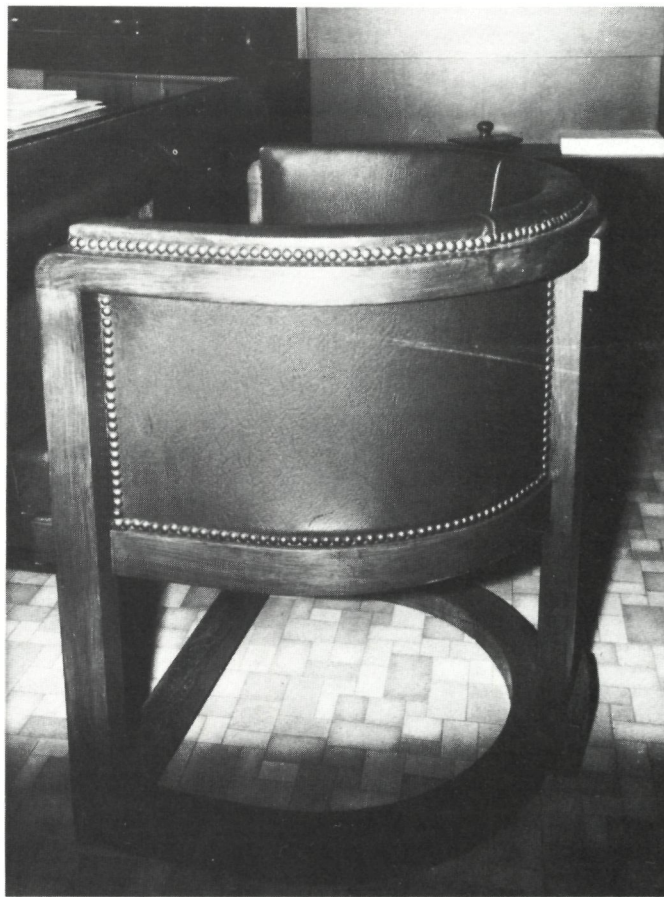

Houten bureaumeubel en -stoel, respectievelijk door Maxime Brunfaut en Charles van Beerlere, in de directiekamer, toestand begin 1982. (Foto archief R.M.L.Z.)

Gedeelte van het trappenhuis, bekleed met marmerplaten, naast de werkruimte van de lokettenzaal, toestand begin 1982. (Foto archief R.M.L.Z.)

Bureau-armstoel, hout en leder, ontworpen door Charles van Beerlere voor de directiekamer, toestand begin 1982. (Foto archief R.M.L.Z.)

boog uitgewerkt venster ter hoogte van het tweede bordes. Vanaf het eerste bordes en op de eerste verdieping zijn wanden en trapeleuning met houten beschot bekleed. Boven een tegen de wand aangewerkte zitbank is een verlichtingsarmatuur op de wand aangebracht: een merkwaardig ontworpen samenstelling van drie segmentvormige, boven elkaar geplaatste glasschijven.

Het meubilair van de directiekamer

De directiekamer waarvoor een eigen meubilering werd ontworpen, was aanvankelijk ingericht op de eerste verdieping, doch later werd ze naar de tweede overgebracht. De lichtinval doorheen de beglaasde gordijngevel, zoals men dit nog bij de eerste verdieping kan opmerken, is teloor gegaan in de directiekamer nu men, om warmteverlies tegen te gaan, achter deze glaswand nieuwe ramen in gemetselde penanten heeft opgetrokken.

Het houten meubilair wordt gekenmerkt door constructieve massiviteit veeleer dan door een rationeel doordacht functionalisme. Een lage open legplankenkast is opgesteld tegen twee wanden: de legplanken bepalen de dominerend horizontale geleidingen, zijn in de hoek afgerond en versnijden als een sierpatroon een kolomvormige sokkel.

Rechts worden de horizontale lijnen door middel van een tredenvormig verval onderbroken.

Een van de drie bureautafels heeft vier als zware rechthoekige pijlers gevormde poten, gescheiden door een op de vloer rustende tussenregel die aan weerszijden voorbij de zware poten verticaal opschiet om als een aanvullende steun in het bureaublad te grijpen: de hoekige 'klauw' waarin het blad rust lijkt een verre geëxtrimeerd-rechthoekige nagalm van de dynamisch-organische vormen-taal van Art Nouveau.

Een kleine bijzettafel laat een gelijkaardige constructie zien, terwijl bij een tweede bureau de zware blokvormige poten ten dele plaats hebben geruimd voor een paar onder de vorm van legplanken opengewerkte steunen; het bureaublad zelf heeft rondgebogen randen aan de lange zijden.

De gebogen rugsteun van de stoelen is achteraan van een vijfde steun voorzien; omwille van de stabiliteit van het geheel is de gebogen dwarsverbinding van de rugsteun beneden als steunvlak herhaald. Nog eenvoudiger is de constructie van de grote bureau-armstoel: achteraan de halfronde kuip is maar één verticaal doorlopende steun meer aanwezig die beneden, samen met de beide poten vooraan, door een rondlopend steunvlak is verbonden.

Met geometrische glas-in-loodmotieven gevulde doorgang tussen de vestibule van de lokettenzaal en het trappenhuis, toestand begin 1982. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

Ontwerptekening van de gevel, kaftontwerp van 'Vooruit's Almanak' van 1935. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

Eenzelfde combinatie van gebogen en rechte elementen is te zien bij een staande klok, een rond tafeltje en een paar klerenhangers waarvan alleen de eerste zich in de directiekamer bevindt. Kenschetsend voor de tijd waarin het is ontstaan, vertoont het meubilair een contrast tussen horizontaal lijnenspel en zware blokkige volumes die sporadisch door een verticaal element worden onderbroken en anderzijds een tegenstelling tussen rechte en gebogen vormen. De vormgeving van beide hier besproken bureaus en het tafeltje doet denken aan sommige meubelontwerpen van Frank Lloyd Wright, doch ze mist diens verfijnde detaillering en lichte structuur.

Het redactie- en drukkerijgebouw van het dagblad 'Le Peuple' in Brussel

Pour que 'Le Peuple' lise (14).

Het eerste nummer van het dagblad 'Le Peuple', ontstaan door fusie van de bladen 'La Voix de l'Ouvrier' en 'La République', verscheen op 13 december 1885. De drukkerij, de redactie en de administratieve diensten waren zo goed en zo kwaad als het kon, ondergebracht in twee kamers van het huis Zandstraat 12, in Brussel.

Kort na haar officiële stichting op 1 maart 1886, moest de Coöperatieve Maatschappij 'Le Peuple' verhuizen naar de Peterseliestraat. Om het hoofd te bieden aan de financiële moeilijkheden die trouwens lange jaren de groei van het dagblad zullen afremmen, wordt deze maatschappij vrij snel opgeslorpt in de Coöperatieve Maatschappij 'La Presse Socialiste', waarvan de statuten op 22 januari 1892 verschijnen in het Belgisch Staatsblad. Met de hulp van de Coöperatieve Verzekeringsmaatschappij 'La Prévoyance Sociale' kan in de Zandstraat het woonhuis nummer 35 worden aangekocht, waaraan in 1895 ateliers worden bijgebouwd (15). Hierop volgt een nieuwe verhuizing.

De groeiende oplage van het dagblad noopt nochtans tot uitbreiding. Richard Pringiers (1869-1937), een medewerker van architect Victor Horta (1861-1947), wordt gelast met het ontwerp van de nieuwe kantoren en ateliers. De vergunning die op 11 augustus 1905 door de stad Brussel wordt uitgereikt aan Grégoire Servoy, afgevaardigde beheerder, voorziet in de sloping van twee huizen Zandstraat 33 en 35, en de vervanging door bureaus en ateliers (16). Terwijl aan de overzijde van de straat Victor Horta zelf al sedert 1903 de bouw leidt van het warenhuis Waucquez, verrijst al spoedig het nieuwe huis van de socialistische pers. Dit omvat aan de straatzijde een ruim opgevat redactie- en administratiegebouw van drie verdiepingen, in een duidelijk door de Art Nouveau gekleurde stijl. In de linker- en rechtertraveeën worden afzonderlijke toegangen voorzien voor respectievelijk de kantoren, met loketten op de gelijkvloerse verdieping, en de achterliggende machinezaal en afdeling linotypie, onder een vierledige Raikemo-verspanning geordend rond een binnenkoer.

Op 17 juli 1923 dient de Coöperatieve Verzekeringsmaatschappij die het gebouwenpatrimonium van de krantengroep beheert, bij de stad een aanvraag in voor het slopen van de haaks op de Zandstraat gelegen huizen Sint-Laureinsstraat 30 tot 34 (17). De plannen, door Richard

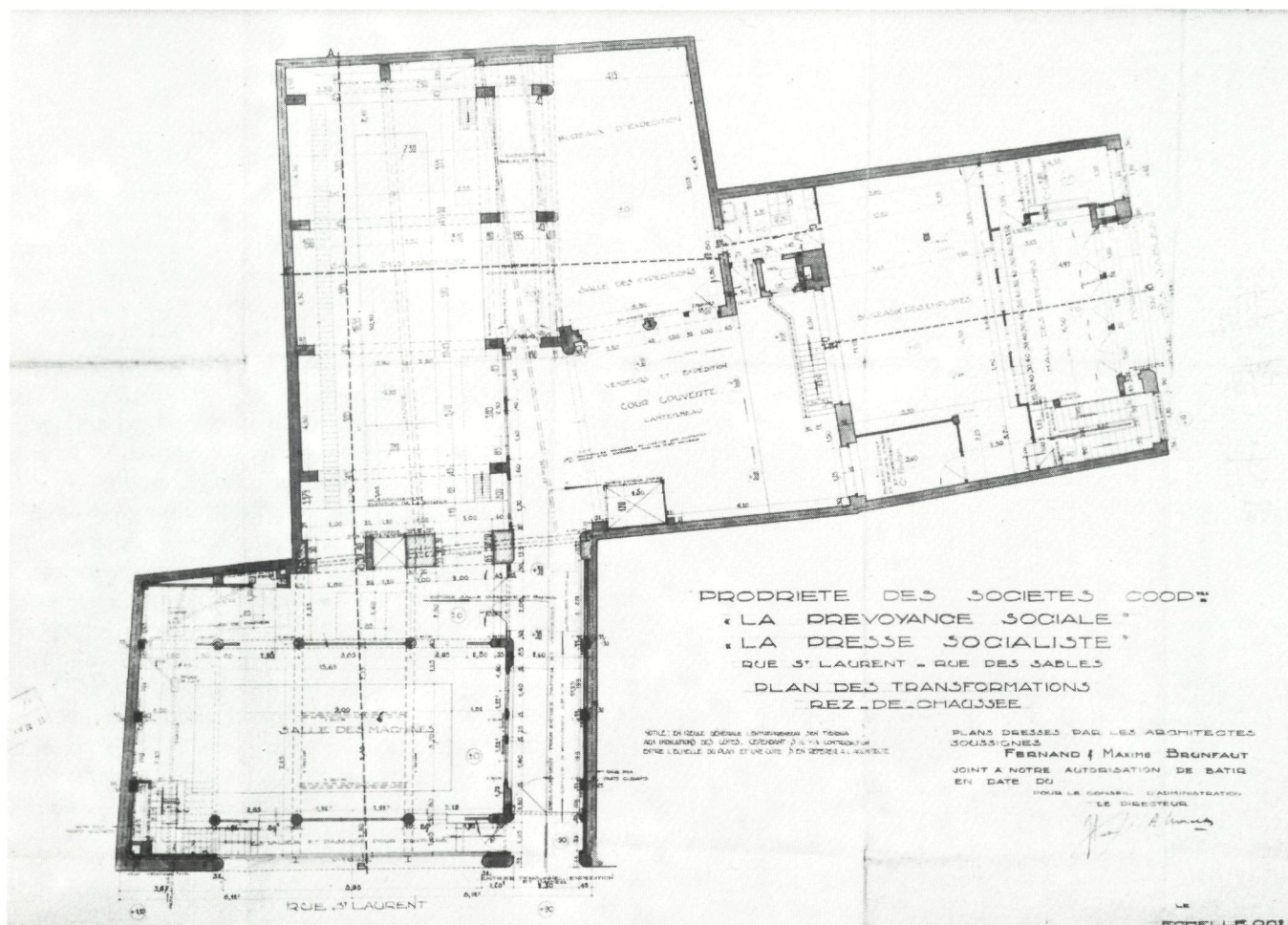

Pringiers ondertekend op 11 juli 1923, beogen de oprichting van een tweelaags gebouw in baksteen en arduin, met centrale inkom. De aanvraag wordt op 16 augustus 1923 teruggestuurd met het verzoek de afmetingen te vervolledigen, de details nader uit te werken en de voorgevel aan te passen aan de nieuwe rooilijn. Reeds op 25 augustus replieert de Coöperatieve met een uitgebreide reeks plannen en een totaal nieuw gevelontwerp. Precies een maand later wordt de vergunning afgeleverd. De middelste vier traveeën worden, ten opzichte van het eerste ontwerp, thans gegroepeerd en verbonden door een korfboogvormig fronton waarvan de uiteinden steunen op in de gevel uitgewerkte pilasters. Opvallend is dat de toegangspoort in de uiterst rechtse travee wordt ondergebracht, een voor de verdere evolutie bepalende factor.

Deze uitbreiding van 1923 moet gezien worden in het kader van de heropleving van de krant na de tijdelijke stopzetting van de uitgaven tijdens de eerste wereldoorlog, tussen 20 augustus 1914 en november 1918. De deerniswekkende toestand waarin de gebouwen na de bezetting werden teruggevonden en de ontmantelde rotatiepers, noopten aanvankelijk nochtans tot drastische maatregelen: terwijl het dagblad 'Le Peuple' een tijdlang buitenshuis moest worden gedrukt, werd besloten tot de opheffing van 'L'Echo du Peuple'. Toch wordt weldra een

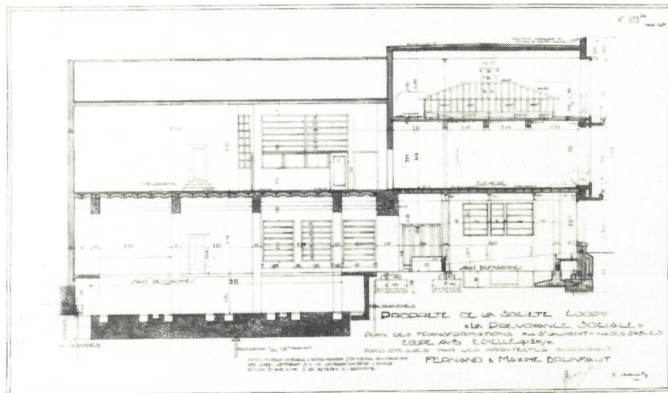
gloednieuwe rotatiepers verworven met een vermogen van 48.000 exemplaren per uur, terwijl de afdelingen clicherie, fotografie en fotogravure aan de laatste technische verworvenheden worden aangepast. In een publikatie van 1924 meldt de directie dan ook met gepaste trots: '(La Presse Socialiste) ambitionne de doter le Parti ouvrier belge d'un organe techniquement irréprochable, non seulement par ses qualités littéraire et théorique, par sa tenue politique, mais encore par la qualité de sa présentation typographique et par le choix et le fini des nombreuses illustrations dont elle se propose d'orner les pages du Peuple et de la Wallonie, qu'elle espère porter à dix chaque fois que les nécessités de la publicité et de la propagande l'exigeront (18).'

De steeds wijder wordende lezerskring, de onafwendbare aankoop van een bijkomende rotatiepers met een capaciteit van 60.000 exemplaren per uur en de daaruit voortvloeiende aangroei van personeel vormen wellicht de aanleiding, nauwelijks zeven jaar later, tot grootste nieuwbouwplannen. Zoals voor de gebouwen van 'Vooruit' in Gent wordt de opdracht toevertrouwd aan de architecten Fernand Brunfaut en zijn zoon Maxime. De 23 plannendikke bouwaanvraag wordt op 15 juli 1931 gezamenlijk bij de stad ingediend door de Coöperatieve Maatschappijen 'La Prévoyance Sociale' en 'La Presse Socialiste'. De ver-

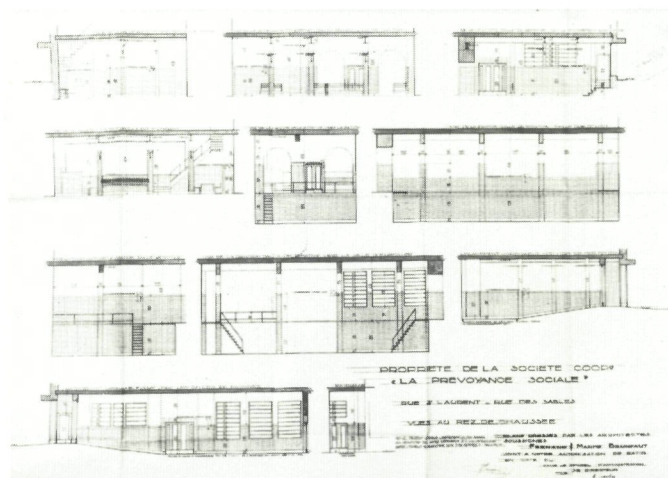

Ontwerp voor de nieuwbouw en verbouwing van het drukkerij- en redactiegebouw van het dagblad 'Le Peuple', te Brussel, 1931: grondplan van het gelijkvloers. (Stedelijk Archief Brussel)

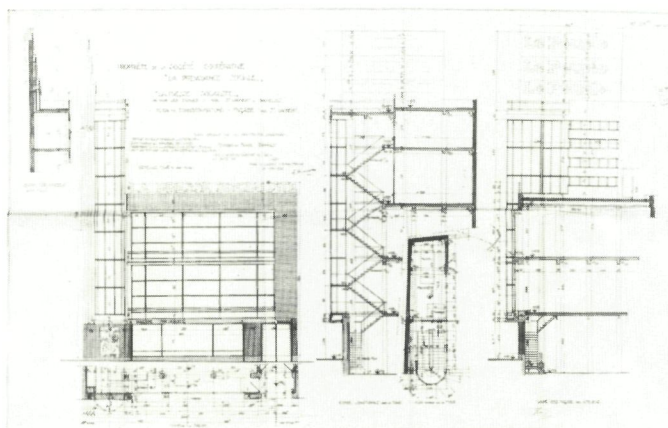

Nieuwbouwontwerp voor de drukkerij van het dagblad 'Le Peuple', 1931: doorsnede AB. (Stedelijk Archief Brussel)

Verbouwingsontwerp voor de drukkerij van het dagblad 'Le Peuple', 1931: zichten op het gelijkvloers. (Stedelijk Archief Brussel)

Nieuwbouwontwerp voor de drukkerijgevel met traptoren van het dagblad 'Le Peuple', 1931. (Stedelijk Archief Brussel)

gunning volgt zonder problemen op 23 juli 1931 (19), waarna de werken vrijwel meteen door de aannemers J. Marquebreucq en Durbecq worden gestart. Bij een foto van de afgewerkte ruwbouw kan 'Le Peuple' immers reeds op 16 oktober 1931 melden: 'Le drapeau rouge flotte sur le nouveau bâtiment de 'Peuple' (20), een symboliek waarnaar ook bij latere publikaties graag wordt teruggegrepen (21). De in het bouwdoossier bewaarde briefwisseling wijst erop dat de nieuwbouw- en verbouwingswerken alleszins voltooid waren op 19 januari 1931.

De totaal blinde scheidingsmuur van de lichtkoker met de aanpalende woning gaf al meteen aanleiding tot een dispuut tussen de bouwheer en de Technische Dienst van de stad Brussel, die hierin een overtreding zag van de bouwverordeningen. Hoewel zelfs gedreigd werd met intrekking van de bouwvergunning, bleef het incident nochtans verder zonder gevolg.

De inhuldiging van de nieuwe gebouwen op Paasdag 27 maart 1932 ging gepaard met de uitgave van een uitzonderlijk, 32 pagina's tellend nummer van 'Le Peuple' (22). De meeste hierin opgenomen teksten werden tevens gebundeld in de eenmalige brochure: 'Le Peuple en 1932'. Hierin wordt onder meer door Frans Fischer de lof bezongen van de ontwerper: '...la surprise fraîche, émerveillée de voir surgir dans sa ligne hardie, ses masses claires et lumineuses, le monument d'art vivant érigé par Fernand Brunfaut à la gloire de la presse socialiste' (23). Wat de ware bijdrage van vader en zoon Brunfaut hier is geweest wordt verder duidelijker.

De nieuwe drukkerij van 'Le Peuple'

De nieuwbouw aan de Sint-Laureinsstraat diende niet alleen rekening te houden met de vrij beperkte oppervlakte van het perceel vrijgekomen na sloping van de uit 1923 daterende uitbreiding, maar moest tevens aansluiting geven op de reeds uit 1905 daterende ateliers, haaks hierop gelegen, in het verlengde van het administratiegebouw in de Zandstraat. Het behoud van bestaande structuren, zoals de Raikemoverspanning, of van vertrouwde ordonnances, zoals de laad- en lostoegang voor papier en kranten, bepaalde daarenboven in ruime mate zowel de herinrichting van de binnenruimten als de gevelopbouw.

De uiterst rechts behouden verharde doorgang daalt rechtstreeks naar de verzendingsruimten, ondergebracht op de vroegere binnenkoer en in de achterliggende ateliers. Links van de doorgang herbergen de in elkaars verlengde gelegen, kleine en grote machinezaal de twee rotatiepersen. Deze machinezalen worden van de berijdbare doorgang en van de eerste verzendingsruimte gescheiden door een met zwarte glazuurtegels beklede wand, doorbroken door tweemaal drie raamopeningen met horizontaal gelede onderverdelingen. Een beglaasde vleugel deur in het midden van deze wand vormt de hoofdtoegang tot de machinezalen en leidt tevens naar de stapelruimte voor de papierrollen. De grote machinezaal met centraal, ten behoeve van de rotatiepersen verlaagd vloergedeelte vertoont de reeds bij 'Vooruit' voorkomende betonspanten op verjongende dragers, hier gedeeltelijk bezet met oranje-kleurige tegels.

De oude binnenkoer, die nu grotendeels met een glazen kap werd overdekt, vormt nog steeds de doorgang naar de kelder en de gelijkvloerse verdieping van de kantoren aan de Zandstraat. Vlak achter de beglaasde benedenverdieping van de nieuwe gevel loopt een vanuit het voorportaal afzonderlijk toegankelijke nauwere doorgang naar de metalen trap die in de toren opklimt naar de verdiepingen. Het achterliggende gedeelte van de traptoren wordt op de eerste verdieping ingenomen door een sanitair lokaal. De voorgevel van de drukkerij wordt verdeeld over de aan de traptoren palende refter en de afdeling clicherie. Achter deze laatste, haaks geordend rond de binnenkoer, liggen de afdelingen zetterij en linotypie waar ook de toegang is voorzien tot de aanpalende redactiekantoren.

De tweede verdieping van de drukkerij blijft beperkt tot de nieuwbouw aan de Sint-Laureinsstraat. Het gevelgedeelte wordt hier op een gelijkaardige manier verdeeld over respectievelijk de lokalen voor gravure en fotografie. De achterzijde van het gebouw wordt ingenomen door de naast elkaar liggende kleinere impressie- en montageruimten, laboratoria en een kopieerlokaal.

De voorgevel

Niet geremd door de beperkende aanwezigheid van een onmiddellijk achterliggend ouder gebouw, konden de ontwerpers hier vrijuit de ideeën ontwikkelen die reeds latent aanwezig waren in de gevel van 'Vooruit'.

Reeds in een eerste voorstudie, op 11 januari 1931 gepubliceerd (24), komt de nauwe verwantschap met deze gevel tot uiting in het vierkantig volume van het drukkerijgedeelte en de flankerende torenvormige uitbouw. De brede, horizontale raampartijen en de algemene sobere indruk wijzen daarentegen op een meer functionele aanpak, enigszins verklaarbaar doordat de hoofdtoegang van het complex nog in de Zandstraat ondergebracht bleef.

De benedenverdieping met zwarte rechthoekige, op een sokkel van vierkante tegels bekleed, ontwikkelt zich over de hele breedte van het perceel. Het grootste en centrale gedeelte van deze verdieping wordt ingenomen door een ruime, tussen afgeronde muureinden inspringende drieledige glaspertij met lage, in buisprofielen uitgevoerde wering. Het diep ingesneden ingangsportaal met eveneens afgeronde wanghoeken, leidt naar de glazen vleugel deur die toegang verleent tot de traptoren. Op het uiterst linkse muurgedeelte, vlak onder de aanzet van de traptoren, is een bas-reliëf aangebracht ter nagedachtenis van Joseph Wauters, en uitgevoerd door de beeldhouwer Dolf Ledel naar het thema 'Pour que le Peuple lise' (25).

De lichtjes ten opzichte van het gevelvlak uitspringende, door middel van metalen roeden in horizontale panelen gelede glazen gordijngevel die de eerste en tweede verdieping van de drukkerij vrijwel volledig in beslag neemt, leunt door afwijking ten opzichte van de centrale as visueel sterk aan bij het torengedeelte. Deze indruk wordt bevestigd door de met grote, rechthoekige, oranjekleurige tegels beklede muurstrook boven de ingangstravee en onder de kroonlijst die de gevel haakvormig afzoot. Het loopvlak van de verdiepingen wordt formeel slechts uitgedrukt door

de lage betonnen sokkels van de raampartijen en de aansluitende nauwe balkons met buisprofielen borstwering.

De pui gevormd door het overkragende balkon van de eerste verdieping, wordt afgeboord door een band van oranjekleurige tegels die samen met het hierop aangebrachte neonbuisprofiel de gevel onderlijnt en door een afbuigend uiteinde het ingangsportaal aanduidt.

Achter de met zwarte pannen afgeschermd, rechte kroonlijst loopt een buisprofielen borstwering rond het platte terrasdak, toegankelijk vanuit de traptoren. Rode metalen kapitaalletters met neonverlichting vormen de woorden 'La presse socialiste' over de hele breedte van de kroonlijst.

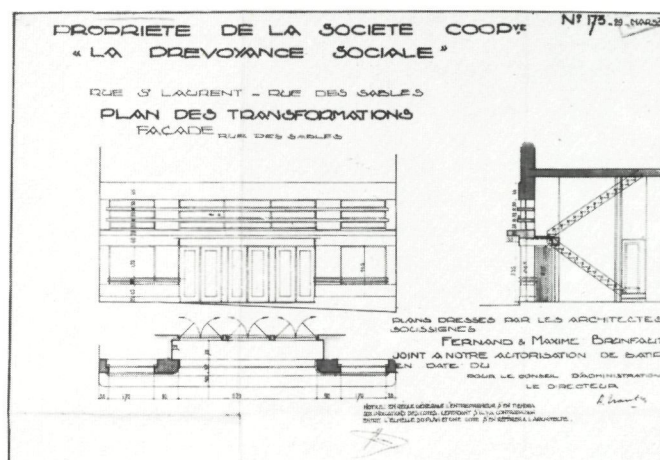
Deze traptoren waarvan de doorzichtige, aan de voorzijde afgeronde glazen wand vanop een betonnen uitsprong van de eerste verdieping hoog uitrijst boven de daken, bepaalt in ruime mate het karakteristieke voorkomen van 'Le Peuple'. De verticaal gelede trapkoker eindigt bovenaan op een brede betonnen lijst, waarop een buisprofielen borstwering, waarvan het horizontale thema door middel van boven elkaar liggende glas- en betonstroken wordt hernomen in het achterste gedeelte van de toren. De toren zelf wordt geflankeerd door een rijzige lichtschacht gevormd door drie nauwe stroken geribd glas, van elkaar gescheiden door uitspringende betonribben die boven het (niet-toegankelijk) terrasje van de traptoren uitgroeien tot verspringende vlakken, waarop in rode kapitaalletters driemaal boven elkaar 'Le Peuple' wordt herhaald.

Een vlaggemast die vanop een halfronde console de linker glasstrook doorzet, steekt nog boven dit alles uit als ultieme toets.

Een zwarte tegel die boven de rechterportaalwang werd ingemetst signeert de gevel in gouden letters met de namen van de architecten.

De verbouwing Zandstraat

De verbouwing door Fernand en Maxime Brunfaut van de oude kantoren in de Zandstraat bleef grotendeels beperkt

Verbouwingsontwerp voor het redactiegebouw van het dagblad 'Le Peuple', in de Zandstraat te Brussel, 1931. (Stedelijk Archief Brussel)

Volgende bladzijde: De drukkerijgevel van het dagblad 'Le Peuple', in de Sint-Laureinsstraat te Brussel: huidige toestand. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

tot de pui en de lokettenzaal op de benedenverdieping. De redactie- en directiebureaus op de verdiepingen ondergingen nauwelijks enige wijziging.

De vernieuwde ingangspartij herneemt onverhuld de thematiek van 'Vooruit', hoewel op een noodgedwongen beperkte schaal. Het minder uitgesproken peilverschil met het hellend straatniveau kan hier opgevangen worden door één enkele trede die de breedte beslaat van het met afgeronde hoeken in de gevelwand ingesneden voorportaal met drie vleugeldeuren (26). Dit portaalgedeelte wordt geflankeerd door twee vierkantige uitstalramen waarmee het verbonden is door metalen roeden. Een afgeronde en verder over de gevel als cordonband doorlopend portaalpui bekroont het geheel. Ook hier zijn in het plafond van de pui ronde verlichtingsarmaturen ingewerkt. De met gekleurd geribd glas ingevulde bovenlichten blijven beperkt tot de breedte van respectievelijk de ramen en het portaal. Ze worden nochtans doorlopend verbonden en in drie horizontale stroken geleed door de reeds bij 'Vooruit' aanwezige betonlateien.

Het hele gelijkvloerse gedeelte van de gevel is bekleed met de reeds vermelde rechthoekige en vierkantige zwarte glazuurde tegeltjes. Het met oranjekleurige tegels beklede portaal vormt hiermee dan ook een schril contrast. Uitzonderlijk bleven in de Zandstraat de bij deze verbouwing aangebrachte in rode kapitaalletters en met neonprofielen onderlijnde opschriften 'Presse Socialiste' en 'Le Peuple' bewaard, evenals de in kleine kapitaalletters boven de vleugeldeuren voorziene 'abonnements - publicité - photo-gravure'.

De lokettenzaal van 'Le Peuple'

In rechte lijn toegankelijk via de drie vleugeldeuren van het ingangsportaal vormt een vierledige lokettenwand de scheiding tussen de achterliggende bediendenruimte en de voor het publiek toegankelijke vestibule. Aan weerszijden van het portaal, tussen de verlengden van de lokettenwand en de uitstalramen van de voorgevel, bevinden zich respectievelijk de open trap met roodbeschilderde, buisprofielen leuning die leidt naar de verdiepingen en het lokaaltje voor het hoofd van de afdeling fotogravure.

De muren van de lokettenzaal zijn bezet met een witte simili, aangebracht in concentrische, elkaar overlappende cirkelmotieven. De bevoering van de vestibuleruimte vertoont een kleurrijke combinatie van drie reeksen evenwijdige, rode mozaïekbanden en in witte, grijze en zwarte tegels uitgevoerde geometrische vlakken.

De oorspronkelijk slechts tot manshoogte reikende lokettenwand (27) bestaat uit een met rechthoekige en vierkantige zwarte tegels beklede sokkel met houten blad. De loketten zelf worden gecompartmenteerd door witte, aan de voorzijde afgeronde zuiltjes. Vanuit de as aan de bovenzijde van deze zuiltjes vertrekken telkens twee verchromde haakvormige en haaks op elkaar staande profieltjes die alle met elkaar worden verbonden door drievoudige, horizontale roeden in verchroomd metaal (28). Verschuifbare glaspanelen sluiten de loketten af van het publiek. Aan beide uiteinden wordt de lokettenwand doorbroken door een toegangsdeur.

'Vooruit' en 'Le Peuple' en de architectuur tussen de wereldoorlogen

De jaren 1920-1940 zien zowel in de architectuur als in de toegepaste kunsten een grote verscheidenheid van stylistische tendensen aantreden, gaande van een verfijnd neo-classicistisch geïnspireerd vormgevoel tot een vooruitstrevend functionalisme in concept en design, naast een constante onderstroming die de modernistische vormtaal meer picturaal-plastisch en formalistisch dan functioneel assimileert. Veel van de gevel-architectuur van de twintiger en dertiger jaren wekt de indruk in essentie een voortzetting te zijn van een XIX-eeuws eclecticisme, maar dan aangepast in een modernistisch kleedje.

Overigens liggen deze tendensen zover uit elkaar dat het thuisbrengen ervan onder de gemeenschappelijke noemer Art Deco de duidelijkheid noch overzichtelijkheid ten goede komt.

Het is een tijd waarin ontwerpers aan winkelpuien, bioscoopzalen en vestibules van bank- en kantoorgebouwen, hun fantasierijke vormtaal en hun zin voor kleurenrijkdom en theatrale effecten de vrije loop kunnen laten. Het 'façadisme' van de commerciële en de cultuur-industriële architectuur uit zich in het verwerken van de meest uiteenlopende materialen, motieven en kleuren. Marmers en houtsoorten, glazuurtegeltjes, veelkleurig naast spiegelend glas, brons, koper, aluminium, plastics en neonverlichting verlenen gevels, vestibules en foyers de droom en de schittering van cultuurpaleizen.

Het karakter van de winkelpuien ondergaat in die tijd ook grondige wijzigingen: het principe van de gevelaxialiteit waarbij de gelijkvloerse pui het traveeënritme van de verdiepingen min of meer eerbiedigde, wordt verlaten voor doorlopend beglaasde, horizontaal gerichte etalagewanden, die vaak door middel van afgeronde hoekpenanten diep in het gevelvlak terugdringen.

Parallel met deze evolutie valt een opbloei van de publicitaire typografie te constateren: de voor de periode karakteristieke blokvormige lettertypes worden horizontaal of verticaal in de geveldynamiek geïntegreerd en gaan er zodoende mede de krachtlijnen van bepalen. Hierdoor worden volume, vlak, kleur en tekst met elkaar verweven tot één (typo)grafische compositie. Deze vernieuwing is helaas slechts van korte duur geweest (29).

De drukkerij- en redactiegebouwen van de dagbladen 'Vooruit' en 'Le Peuple' weerspiegelen deze hele ambiguë sfeer, en vallen dan ook op door hun architectuur van contrasten: tegenover modernistisch breedliggende horizontale vensters en het benadrukt horizontalisme in de gestroomlijnde vormgeving aan de ingangspuilen van de redactiegebouwen, staat het uitgesproken verticalisme van de gordijngevel van 'Vooruit' en van de torens. Tegenover ingesneden portalen staan uit het wandvlak tredende beglaasde erkers. Het gebruik van kleurcontrasten, van tegenstellingen tussen gebogen en rechte of gebroken lijnvoering valt overal te bespeuren, hoewel in de lijnvoering van diverse onderdelen de horizontale geleiding door een evenwijdiglopend lijnenspel als gemeenschappelijke karakteristiek naar voren treedt.

Mozaïekvloer in de vestibule van de lokettenzaal van het dagblad 'Vooruit' te Gent, toestand begin 1982. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

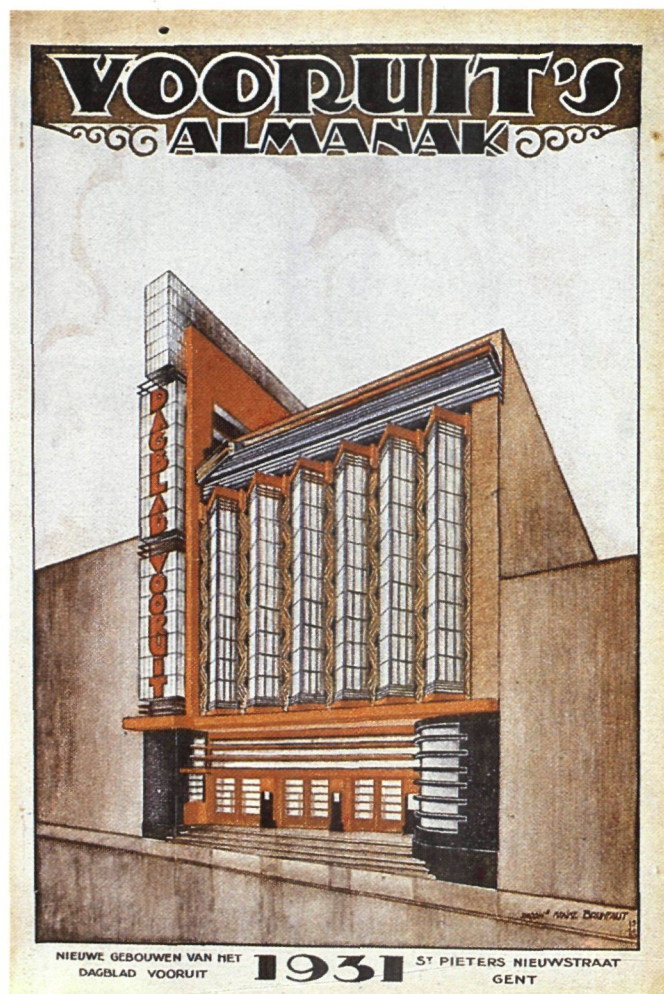
Door zijn picturaal-plastische, zelfs eclectisch getinte voormentaal, kan 'Vooruit' dan ook bezwaarlijk tot de vooruitstrevende modern-functionalistische architectuur van de tijd worden gerekend. Fernand Brunfaut brengt hier duidelijk geen vernieuwing, in weerwil van enkele modernistische trekken die wel in het gebouw van de drukkerij naar voren treden. De vraag stelt zich evenwel of de architect zich niet noodgedwongen van het functionalisme heeft onthouden. Een aantal gegevens kunnen hier een aanwijzing vormen. Vooreerst zijn er de beperkingen die werden opgelegd ingevolge de wens van de opdrachtgever om de oude woning te behouden. Hierdoor moest het functionele wijken voor meer vormelijkheid. Daarnaast staat de pertinente bewering van Maxime Brunfaut dat 'Vooruit' geenszins beantwoordt aan het streven van zijn vader om bij de modernistische avant-garde te horen. Tenslotte is er de symboliek die achter het gehele gevelconcept schuil gaat, hoewel deze niet a priori een modernistische opvatting in de weg hoeft te staan.

Het motief 'lantaantoren' ondermeer is in die jaren

geenszins nieuw. Voorbeelden uit de dertiger jaren zijn legio, niet in het minst bij de bioscooparchitectuur in de Angelsaksische landen. Een bekend voorbeeld dichter bij huis vormt het warenhuis 'De Volharding' van J.W.E. Buys en J.B. Lürsen, in den Haag (1928). Bovenstructuren van lichttorens waren ook te zien ter gelegenheid van de tentoonstellingen van Antwerpen en Luik in 1930, respectievelijk het Nederlands paviljoen van H.Th. Wydeveld en het paviljoen van het 'Maison du Peuple' van J. Mout-schen.

Deze realisaties moeten ongetwijfeld de jonge Maxime Brunfaut hebben beïnvloed. Hijzelf geeft trouwens nog steeds grif toe dat naast de ervaringen opgedaan tijdens zijn herhaalde reizen naar Nederland, zijn hele verdere evolutie gedetermineerd is geworden door de invloeden van het Bauhaus (1919), de tentoonstelling van de Duitse Werkbund in Stuttgart (1927) en de C.I.A.M. (1928) (30). Het ligt dan ook voor de hand dat het drukkerijgebouw van 'Le Peuple', dat naar zijn zeggen door hemzelf werd ontworpen, deze reeds bij 'Vooruit' bespeurbare invloe-

Gekleurde perspectivische ontwerp-tekening van de gevel van het nieuwe redactiegebouw van het dagblad 'Vooruit' in de Sint-Pietersnieuwstraat te Gent, kaftontwerp van 'Vooruit's Almanak' van 1931. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

den bevestigt. Zowel de ook hier opgedrongen symboliek als de nog steeds bepalende leidende rol van vader Fernand Brunfaut resulteerden nochtans in een weliswaar bijzonder tijdsgebonden en karakteristieke, maar geenszins vooruitstrevende architectuur.

Toen we onlangs een nog opvallend actieve Maxime Brunfaut op zijn kantoor in de Brusselse Koningsstraat mochten

Kaftontwerp van de drukkerijgevel van het dagblad 'Le Peuple' in de Sint-Laureinsstraat te Brussel, 1932 (Instituut Emile Vandervelde, Brussel). (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

ten ontmoeten, tussen bundels papieren en pas uit de brievenbus geplukte architectuurtijdschriften, wist deze na een lang enthousiast verhaal de betekenis van 'Vooruit' en 'Le Peuple' met een zekere melancholie raak te situeren: 'On était influencés, mais nous n'étions pas au premier rang de la bataille!' (we waren beïnvloed, maar wij stonden niet in de vuurlinie).

De voetnoten, horende bij dit artikel kunnen teruggevonden worden op p. 54.

De Julianakapel te Sint-Joost-ten-Node

Sonja Paesmans
R.M.L.Z.

Naar aanleiding van de aanvraag tot bescherming van de neogotische Julianakapel van St.-Joost-ten-Node werd deze kapel, waarvan vooral het interieur waardevol wordt geacht, nader bestudeerd. De religieuzen aan wie de kapel toebehoort, beschikken over weinig concrete gegevens over de bouw van de kapel. Het archief professor R. Lemaire daarentegen bevat talrijke plannen van de verwezenlijkingen van architect J. Helleputte, waaronder de Julianakapel. Aan de hand hiervan konden een beschrijving van het gebouw zoals het nu in bijna ongewijzigde toestand te zien valt, en een historische situering tot stand komen.

Tevens bieden deze documenten de mogelijkheid de werkwijze van arch. J. Helleputte toe te lichten. Hierbij danken wij professor R. Lemaire en de religieuzen voor hun samenwerking.

De Julianakapel. Zicht in vogelvucht vanuit één van de omgevende kantoorgebouwen. (Foto R.M.L.Z.)

De Julianakapel en de Apostolinen van het Heilig Sacrament

De Julianakapel werd gebouwd in 1886 in opdracht van de Apostolinen van het H. Sacrament, een kloostergemeenschap die in 1867 gesticht werd door Fanny Kestre (Chimay 1824 - Brussel 1882).

De H. Juliana, aan wie de kapel werd toegewijd, genoot een lokale verering in de streek van Luik, waar zij geboren werd rond 1191. Ze bracht bijna haar hele leven door in de leprozerie van Mont-Cornillon, waar ze als kind naartoe werd gebracht toen haar ouders overleden waren. Eenmaal volwassen werd ze kloosterlinge en bracht het tot priorin. Naar aanleiding van een verschijning, ijverde zij tot haar dood om een speciale feestdag ter ere van de eucharistie in het leven te roepen.

Pas na haar overlijden in 1258 (Fosses) werd het feest van sacramentsdag officieel vastgelegd (1264) door Paus Urbanus IV, en verspreid buiten de grenzen van het bisdom. Juliana werd eigenlijk enkel zalig verklaard maar door de religieuzen van de Liefdadigheidsstraat werd zij beschouwd als een heilige.

De Apostolinen van het H. Sacrament danken hun ontstaan aan de samenwerking tussen en de inspanningen van Fanny Kestre, een bijzonder devote vrouw, en haar spirituele leider Pater Deschamps, een redemptorist, die bisschop van Namen en later nog kardinaal zou worden.

Beiden waren ervan overtuigd dat er een groot gebrek was aan godsdienstonderricht en dat hieraan verholpen kon worden door catechismuslessen voor kinderen en vrouwen, vooral afkomstig uit de arbeidersklasse. Stilaan stemden verschillende parochies erin toe dat F. Kestre en haar volgelingen deze lessen gaven. Catechismus en de leer van de sacramenten zijn nauw verwant en dit werd dan ook de aanleiding tot de keuze van de H. Juliana als patroonheilige zowel voor de pas gestichte kloostergemeenschap, ook „Instituut van de religieuzen van de H. Juliana genoemd”, als voor de kapel die gebouwd zou worden.

Sinds 1855 was de kern van deze beweging gehuisvest in de Liefdadigheidsstraat. Pas later werd de woning omgedoopt tot kloostergebouw en ontstond de nood aan een eigen kapel voor de religieuzen.

Het terrein achter het kloostergebouw hoorde toe aan de familie d'Arenberg en meer in het bijzonder aan hertogin Eléonora Ursula d'Arenberg (28 nov. 1919), die de toelating gaf een kapel op te trekken. Zij duidde Joris Helleputte aan als architect (1).

Vanaf 1873 werden inschrijvingsbiljetten verspreid om de nodige financiële middelen te vergaren via eventuele weldoeners. De eerste steen van de kapel zou pas 13 jaar later worden gelegd.

Onder deze weldoeners dient de toenmalige gravin van Vlaanderen, Maria van Hohenzollern, moeder van Koning Albert, vermeld te worden, die de kandelaars geschenken heeft. Het feit dat bvb. de glasramen als schenkingen verkregen werden, verklaart ook de aanwezigheid van bepaalde heiligenfiguren, die in deze kapel fungeren als patroonheilige van de schenker.

Architect Joris Helleputte (1852-1925) (2)

Joris Helleputte, één van de volgelingen van J.B. Bethune, studeerde in zijn geboortestad Gent aan de Speciale Scholen van de Universiteit waar hij in 1873 ingenieur-architect werd. Hij leerde tekenen op de St.-Lucasschool en gaf er achteraf les. Na zijn studies werd hij benoemd tot ingenieur bij de spoorwegen te Brussel en in 1874 werd hij hoogleraar aan de Katholieke Universiteit, afdeling architectuur. In samenwerking met E. Reusens, hoogleraar in

Beeld van de H. Juliana, voorgesteld als kloosterlinge met de monstrans als attribuut. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

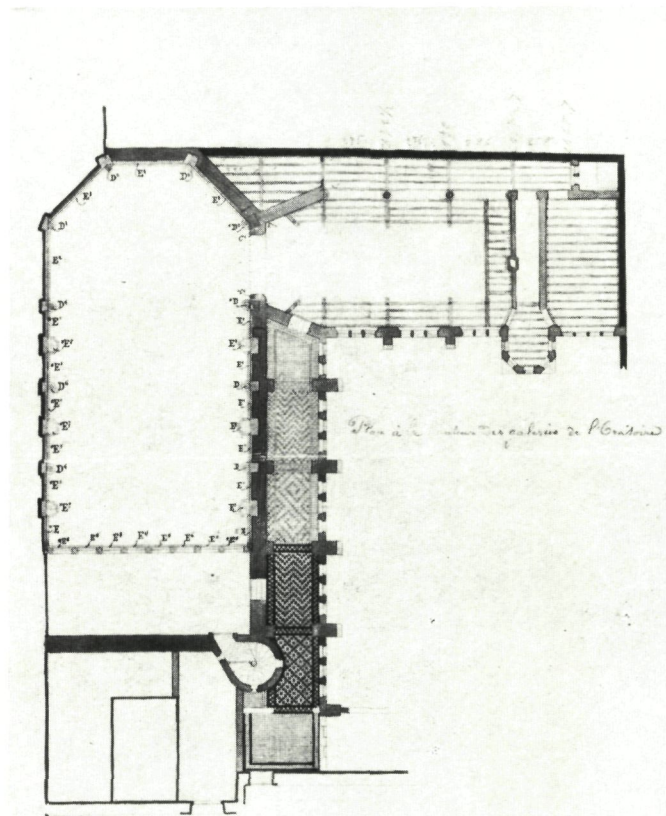
de archeologie, bracht hij de studenten o.m. de beginselen van de gotische kunst bij.

Naast zijn loopbaan als hoogleraar stond hij in voor verschillende realisaties in neogotische stijl in de streek van Leuven.

Helleputte verdedigde de middeleeuwse kunst omwille van

beschouwd kan worden.

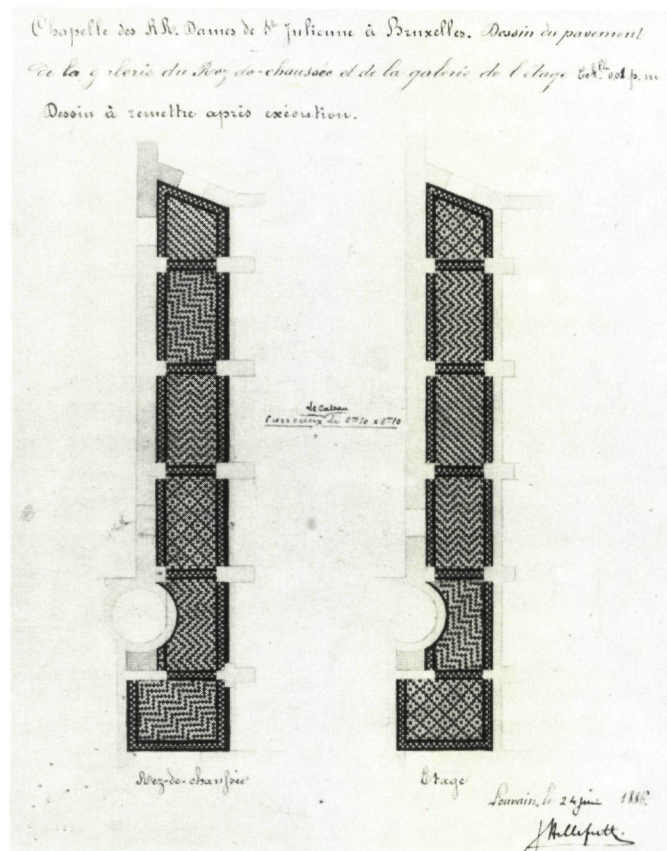
De Julianakapel is duidelijk van de hand van J. Helleputte. Zelfs het altaar, de kandelaars en allerhande meubels werden door hem ontworpen, te oordelen naar de talrijke schetsen die hij maakte tussen 1884 en 1886. De nauwgezetheid en de vindingrijkheid die J. Helleputte ten

Grondplan van kapel en oratorium ter hoogte van de gaanderij (Arch. R. Lemaire, Begijnhof-Leuven). (Foto R.M.L.Z.)

haar symbolische zin, waarin alles tot eenzelfde doel strekte: de verheffing van de godsdienst en de verbetering van de ziel. Daarnaast verkondigde hij ook dat een neogotisch gebouw geen kopie mocht zijn van de middeleeuwen, maar rationeel en realistisch opgevat moest worden. De neogotiek was voor hem de kunst van de gelovige mens, wiens leven naar omhoog, naar God gericht was, net zoals de middeleeuwse kathedraal of kerk verticaal reikte. De samenwerking die Helleputte had leren kennen in het atelier van J.B. Bethune zou hij ook verwezenlijken in Leuven. Zo ontstond de Gilde van Ambachten en Neringen (1878).

Na de overwinning van de katholieken bij de verkiezingen van 1884 werd J. Helleputte steeds meer aangetrokken door de sociale problemen en de uitbouw van het corporatisme. Stilaan zou politiek een grote rol gaan spelen in zijn loopbaan. In 1890 was hij medestichter van de Belgische Boerenbond en Raffeesenkassen en in 1891 van de Belgische Katholieke Volksbond. Dit alles, samen met zijn taak aan de Universiteit, had tot resultaat dat het architectenbureau overgelaten werd aan medewerkers, vooral aan P. Langerock (Gent 1859-Leuven 1923) die als zijn opvolger

Vloerplannen van de gaanderij op gelijkvloers en 1ste verdieping (Archief R. Lemaire, Begijnhof-Leuven). (Foto R.M.L.Z.)

toon spreidt in zijn ontwerptekeningen is opvallend; geen enkel detail werd over het hoofd gezien of onwaardig geacht. Zijn werkwijze vertoont trouwens veel gelijkenis met deze van J.B. Bethune. Gezien de kapel dateert van vóór 1890, dus vóór zijn politieke carrière, kan aangenomen worden dat hij de leiding had en dat het project niet werd toevertrouwd aan een medewerker, zoals dit later wel vaak het geval zou zijn.

Wat de stijl van de kapel aangaat, die sluit nog aan bij de bloeiperiode van de neogotiek en meer bepaald bij de richting van het archeologisch-religieuze exclusivisme onder invloed van J.B. Bethune. (3).

De Julianakapel

De opdracht van architect Helleputte bestond erin een kapel te ontwerpen die aansloot bij het bestaande neoklassieke kloostergebouw, gelegen aan de Liefdadigheidsstraat. Het beschikbare terrein was eerder beperkt van afmetingen en werd aan de zuidzijde afgesloten door een

tuinmuur langs de Hamerstraat.

Helleputte beperkte zich niet tot het bouwen van een kapel maar ontwierp een complex in L-vorm in neogotische stijl. Door het aanbrengen van een overwelfde gaanderij zowel tegen de kapel als tegen het bestaande gebouw verbond hij oud en nieuw en verwezenlijkte aldus een grotere stijl-eenheid.

Dat Helleputte een voorstander was van een rationele opvatting van de architectuur, aangepast aan het doel, de omgeving en de beschikbare middelen, komt in deze realisatie duidelijk tot uitdrukking.

Hij maakte gebruik van de dubbele ingangspoort en de daarbij aansluitende gang in het bestaande gebouw als toegang tot de kapel. De neoklassieke gang is afgesloten door een neogotische deur die uitgaat op een nieuwe gang in dezelfde stijl: geen vlak plafond met stucversiering, maar een open, houten zadeldakconstructie met aan de noordzijde ingewerkte glaspanelen. Pas dan bereikt men de eiken toegangsdeur tot de kapel, versierd met briefpanelen.

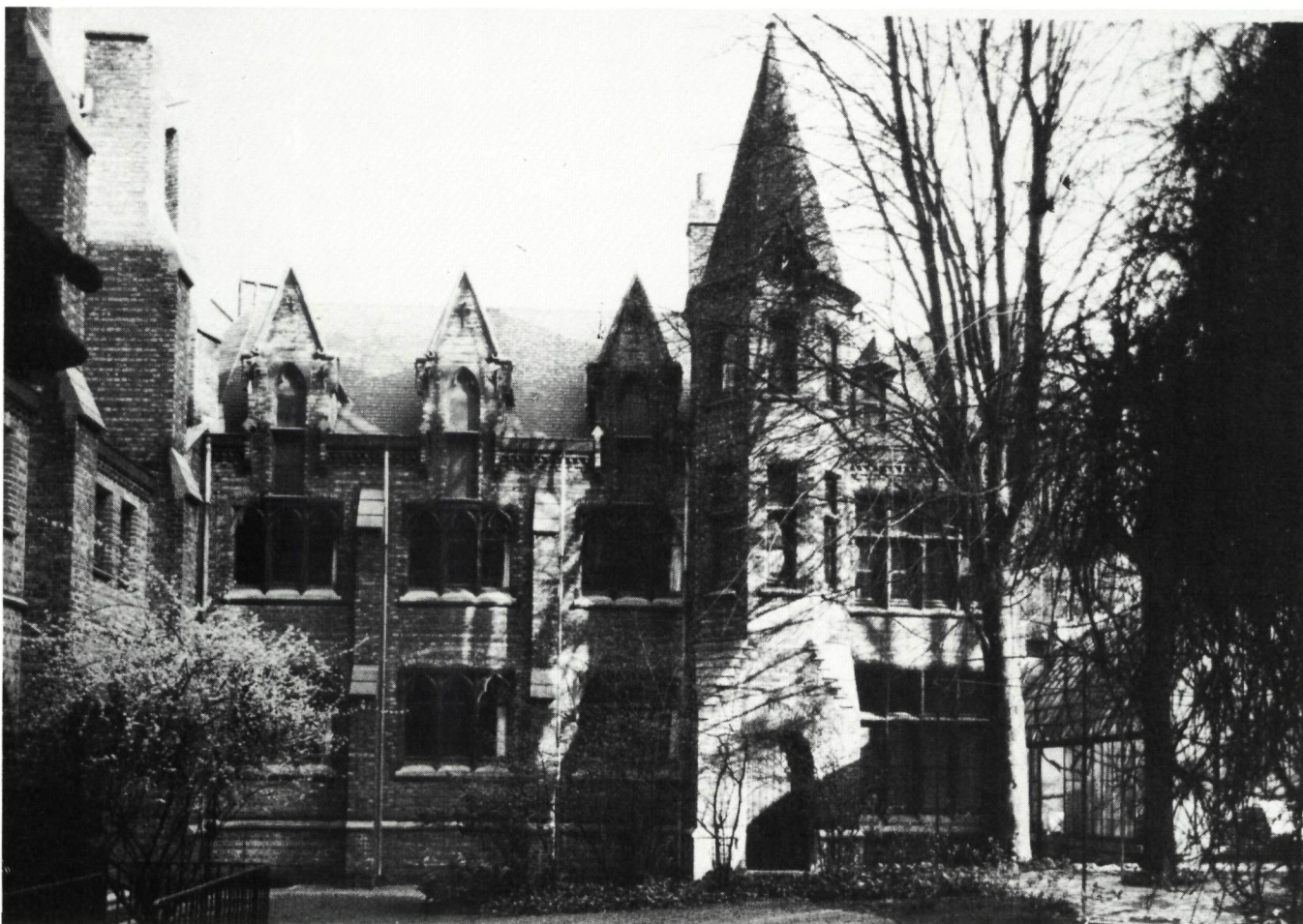
De kapel zelf is een eenbeukige ruimte met 4 traveeën en een driezijdig afgesloten koor. Langs de zuidzijde geeft dit toegang tot het oratorium voor de zusters, een aparte vleugel die loodrecht aansluit op de kapel: hierin zijn o.m. ook de sacristie en berguimten ondergebracht. Samen met het kloostergebouw vormt dit complex een U-vorm waarbin-

nen de tuin ligt, die alle karakteristieken van een rustige kloostertuin tot nu toe wist te bewaren.

De kapel is een eenvoudig bakstenen gebouw met overhoekse baksteenfries onder de kroonlijst, een zadeldak bedekt met leien en aan de zuidwestkant een rond traptorentje met zeshoekige bekroning. De 7 vensters werden in spitsboogvorm uitgewerkt met een drielicht en een rozas erboven. Ze zijn telkens van elkaar gescheiden door een luchtboog en steunbeer.

Het tweede gebouw, waarvan het oratorium het grootste gedeelte in beslag neemt, doet qua uitzicht minder aan religieuze architectuur denken. Het is eerder de uitwerking van een neogotische kasteelachtige herenwoning op kleine schaal. Dit gebouw met twee verdiepingen wordt in tweeën gedeeld door een veelhoekige toren, waarin de trap zit. Oost- en zuidzijde hebben blinde muren: vandaar ook dat een zo groot mogelijk aantal vensters werd voorzien aan de westkant.

De rationele kijk van J. Helleputte op architectuur resulteerde hier in een gelukkige combinatie van religieuze en burgerlijke architectuur, waarbij de gebruiker van de gebouwen niet werd vergeten en waarbij de architectuur een onverbrekkelijk en waardevol geheel vormt met de inwendige decoratie; de drielobbige bogen zijn terug te vinden zowel binnen als buiten, de combinatie van bakstenen en hardsteen eveneens.

Gevel van het oratorium aan de tuinzijde. (Foto R.M.L.Z.)

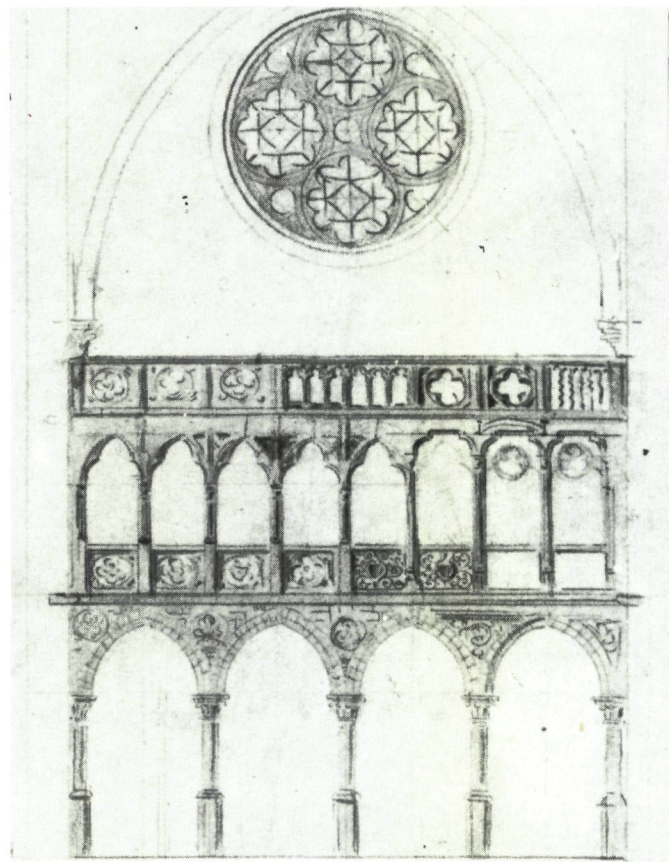
Interieur

Hoewel Helleputte hier geen gebruik maakte van polychrome elementen in de gevels, zoals b.v. voor het Leo XIII-instituut van Leuven, paste hij die op veelvuldige

het interieur laat veronderstellen dat de uitvoering van het geheel gebeurde onder zijn leiding.

Enkel van de muurschilderingen werden geen schetsen gevonden.

De voorstanders van de neogotiek met J. B. Bethune aan het hoofd ijverden voor een terugkeer naar de middeleeuwse symboliek, en werkten voor elke kerk een bepaald

Dubbel doksaal. Plan en uitvoerig. Enkele wijzigingen kunnen waargenomen worden, o.a. het roosvenster, balustrade van de 2de verdieping, medaillons vervangen door sierankers. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

wijze toe in het interieur. Hij beperkte zich niet tot een veelkleurige geschilderde decoratie maar wist de materialen van de architecturale structuur zo te kiezen dat ze ook de esthetische waarde van het geheel verhogen. Zo gebruikte hij blauwe hardsteen voor de zuilen: het voetstuk bekapt en de schacht glad gepolijst met daarenboven een vernislaag en sierbandjes in goudkleur. Het zijn deze zuilen die de wanden ritmeren en elk tafereel expressiever maken door de wisselwerking van een glanzend glad oppervlak naast de doffe veelkleurigheid van een schilderij.

Voor de vloeren werden kleine, vierkante, geglazuurde tegeltjes gebruikt, in ruitvorm gelegd. In het schip beperkt men zich tot drie kleuren, in het koor echter komen heldere kleuren en bladmotieven aan bod die het belang van deze voorbehouden ruimte nogmaals accentueren.

J. Helleputte was een diep gelovig man en beschouwde een kerk als een gebouwd gebed. Daarom kreeg het interieur, waar het eigenlijke religieuze leven zich afspeelt, extra aandacht. De harmonie van vorm, kleur en materiaal van

programma uit van bijna louter educatieve en narratieve aard. Niet enkel symbolen kwamen aan bod: vermits de kerk als een gebouwd gebed werd opgevat werd ook gebruik gemaakt van teksten.

Wanneer men de Julianakapel betreedt valt de spaarzame lichtinval op: slechts langs één zijde van de kapel zijn er glasramen. De noordgevel is blind en de driezijdige apsis kreeg slechts twee ramen. Wanneer men gewend raakt aan het schemerdonker begint het interieur pas te leven, door details die opglanzen: een eerder doffe glans weliswaar, te wijten aan de vervuiling van de wanddecoratie. Het geelkoperen altaar, het meest betekenisvolle meubel in een kapel, hier toegewijd aan Juliana en de devotie van het sacrament van de eucharistie, trekt wel onmiddellijk de aandacht.

De wanddecoratie volgt een vast patroon en kreeg zowel een horizontale als verticale indeling. Verticaal volgt ze de indeling van de traveeën: de ribben van de bakstenen kruisribgewelven lopen door op ranke zuiltjes in blauwe gepolijste hardsteen. Tussen twee zuilen in zijn er twee

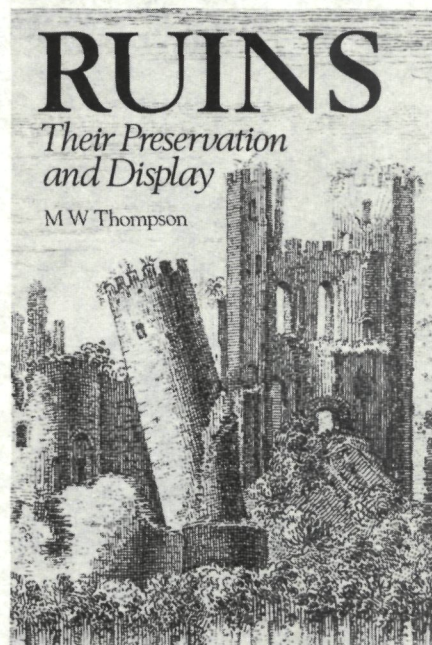

M&L BINNENKRANT

Alle informatie omtrent Monumenten en Landschappen (congressen, tentoonstellingen, activiteiten, publikaties enzovoort...) mag steeds opgestuurd worden naar het redactieadres (zie vooraan). Deze verzamelde informatie zal voortaan in de M & L Binnenkrant gepubliceerd worden.

LITERATUUR

M.W. Thompson, Ruins. Their Preservation and Display, London, British Museum Publication Ltd, 1981.

De historische ruïnes van Engeland onderscheiden zich van de overige door de specifieke zorg die eraan wordt besteed en door hun uitgespreide uitbouw. Middeleeuwse kloosterruïnes in laaggelegen gebieden vormen de hoofdbrok van het huidige ruïneerfgoed.

De vaak moeilijk te realiseren combinatie van het in stand houden van de authenticiteit van de ruïnes enerzijds en hun toegankelijkheid voor de bezoeker anderzijds, kostte de betrokkenen al heel wat hoofdbrekens. Daaraan verbonden is er de kwestie van het al dan niet restaureren van de overblijfselen. Over het algemeen poogt men de middeleeuwse constructies intact te bewaren, rekening houdend met de invloed

van de tijd waar ze onderhevig aan zijn. Men grijpt in waar de bestaande toestand een versnelling van de afbraak in de hand zou werken of waar het gaat om b.v. betonnen ondersteuningsconstructies weg te camoufleren.

Restauraties omwille van esthetische en intellectuele redenen daarentegen lijken niet zo evident; waar men met betrekking tot publieke gebouwen oude kapotte stenen vervangt door nieuwe, primeert bij de ruïne het bewaren van de steen, in eender welke toestand. Niettemin kan de restauratie of reconstructie van bepaalde onderdelen van de ruïne het beeld van het vroegere complete gebouw oproepen. Dit effect wordt in bepaalde gevallen gerealiseerd door het opruimen van opgestapeld puin in de ruïne of van opgehoopte afzet in de dijk rondom het kasteel. Vooral dit laatste werd meermaals toegepast.

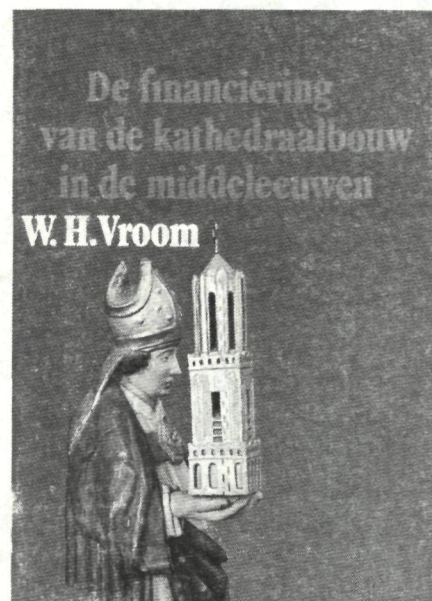
Een bijkomend discussiepunt is het vervangen van bestaande elementen waar restauratie niet langer verantwoord is maar waar men evenmin vrede kan nemen met het totaal wegvallen ervan. Men waagt zich soms aan het 'invullen' van vrijgekomen ruimtes op basis van de resterende bestanddelen, en dit met de bedoeling om de originele bouwstructuur te benaderen of te evoceren.

De inrijpoorten tot de ruïne, en de toegangen tot de andere delen, werden slechts in uitzonderlijke gevallen bewaard of gereconstrueerd. Bij de interpretatie van de ruïnes zelf kan men zich, waar archiefteksten ontbreken, o.a. beroepen op gelijkaardige constructies uit dezelfde tijd.

Niettemin staat het feit dat de ruïnes en hun behandeling al 70 jaar lang in de belangstelling staan is Thompson's essay 'Ruins' de eerste publikatie op dit gebied waarin op bovenvermelde onderwerpen dieper wordt ingegaan. Mede als gevolg hiervan verontschuldigt de auteur zich in het voorwoord voor zijn soms ongewoon aandoende terminologie, in de hoop dat er, ten gevolge van meerdere publikaties in de nabije toekomst, vaste uitdrukkingen bepaald zullen worden.

M.H.

W.H. Vroom, De financiering van de kathedraalbouw in de Middeleeuwen, Maarssen, Gary Schwartz, 1981.

Waar de technische en organisatorische aspecten van de kathedraalbouw sinds 1920 een grote belangstelling genoten, is men echter achterwege gebleven met de studie van de bijhorende financiële aspecten. Dit is hoofdzakelijk te wijten aan de schaarse bronnen die relevante gegevens bevatten over een gesloten reeks jaren uit de bouwgeschiedenis van een kathedraal. Een directe aanleiding tot dit werk was dan ook het haast unieke bronnemateriaal m.b.t. de Utrechtse dom, dat uitstekende informatie verschaft omtrent de financiering ervan.

Een eerste deel behandelt de vraag wie als bouwheer of opdrachtgever van de kathedraal in aanmerking kon komen. Dat bleek in de meeste gevallen de bisschop te zijn, maar vanaf de 13de eeuw nam het kapittel deze rol grotendeels over. De manier waarop de bronnen van inkomsten, bestemd voor de bouw en het onderhoud van een kathedraal, konden worden aangeboord, is hoofdzakelijk via de archieven van de kerkfabriek overgeleverd. Bij gebrek aan kapitaal van de kerkfabriek verliep de aansprakelijkheid voor de financiering in hiërarchische lijn.

Het tweede deel is een uitdieping van de problematiek van de Utrechtse dom. Zijn bouwgeschiedenis werd ondermeer bepaald door een brand in 1253 en was in zekere mate afhankelijk van de geldelijke voorraden van de kerkfabriek. De bijdragen van de bisschop en de annaten waren hier minimaal; de private giften van archi-

tecten en canons en de bijdragen van de gelovigen uit het bisdom vormden de hoofdbrok. Aangezien deze laatste zich sterker verbonden voelden met de parochiale 'Buurkerk' dan met de domkerk waren de respectieve financieringen ook uiteenlopend.

Tussen 1395 en 1525 spendeerde de kerkfabriek 65% van de inkomsten aan bouw (lonen en materiaal) en meubilering van de kathedraal. Uit de lonenuitgaven blijkt dat gemiddeld 81 mensen er aan het werk waren, een getal dat in weinig gevallen overschreden werd. Later werden deze uitgaven beperkt tot 30% van het budget. Overige gelden gingen naar de administratie van de kerkfabriek, naar transacties op krediet en interne betalingen aan andere kamers van het kapittel. Een verder systematisch onderzoek van deze aspecten „brengt een financieringsstelsel aan het licht dat een even groots monument blijkt te zijn als de kathedraal zelf”, zoals het achteraan op de kaft te lezen staat.

W.H. Vroom, hoofd van de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum in Amsterdam, heeft met dit omvangrijk werk (648 blz. + een zevental bijgevoegde grafieken) een grote leemte aangevuld in het domein van de kathedraalstudie.

M.H.

Werner Blaser, Filigran Architektur. Metall- und Glaskonstruktion, Basel/New York, Wepf & Co, 1980.

Werner Blaser, die zijn observaties en visuele ervaringen i.v.m. de architectuur grotendeels vastlegt in ontelbare foto's, heeft op basis van commentaren op een deel ervan een reeks werken gepubliceerd, geconcentreerd rond respectievelijk stenen gebouwen (*Der Fels ist mein Haus. Bauwerke in Stein*), houten constructies (*Holz Haus. Rurale Bauform*) en het gebruik van metaal en glas (*Filigran Architektur. Metall- und Glaskonstruktion*)

Met dit laatste werk werd ernaar gestreefd de grondelementen van de metallurgische architectuur te definiëren in de tekstuele gedeelten. De studie valt overigens uiteen in twee hoofdbrokken: de Europese architectuur van de industriële 19de eeuw tot op vandaag komt het eerst aan bod. Deze traditie-gebonden richting staat in schril contrast tot het Amerikaanse overwicht in het bouwen van de eerste en tweede architectuurschool van Chicago.

De Europese gebouwen van de 19de en

20ste eeuw vertoonden geleidelijk aan een combinatie van giet- en smeedijzeren elementen. In deze traditie beet Engeland de spits af met o.m. broeikassen, tentoonstellingshallen en spoorwegstations. Frankrijk volgde later met lichtgewicht hallen en metrostations. Victor Horta's Art-Nouveaumuizen in Brussel vertegenwoordigen deze richting in België. 'De Stijl' (1910-1931) in Nederland zocht naar pure abstractie met de rechte lijn en de rechte hoek als karakteristieke eigenschappen. Jan Duiker werd befaamd door de toepassing van het skelet-principe in gewapend beton en staal rond de dertiger jaren.

In het Amerika van het midden van de 19de eeuw kende de bruggebouw een nieuwe bloei dankzij de technologische vooruitgang. Toentertijd verrees ook talrijke gigantische wolkenkrabbers met een skeletstructuur uit staal en glas (de eerste architecturale school van Chicago). De Europese normen inzake het bouwen, die in Amerika de toon aangaven rond de eeuwwisseling, vormden a.h.w. een onderbreking in de evolutie van de skeletstructuren; die werden namelijk opnieuw populair met de opkomst van de tweede architec-

tuurschool in 1938 o.l.v. Mies van der Rohe. Hier geldt dat de architectuur niet wordt bepaald door doelstellingen alleen maar evenzeer door het bouw materiaal en de structuren. Mies van der Rohe opteert voor die architectuur waarin het structurele element zich manifesteert doorheen het massieve, het bouw materiaal.

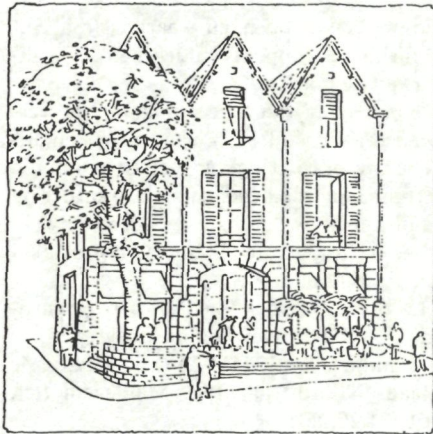
W. Blaser zelf is voorstander van de structurele vormgeving in de architectuur, waarbij echter nog andere aspecten aan bod moeten kunnen komen. De diversiteit in de woningbouw door de tijd heen is daar een levende getuige van. Hij constateert nog dat de metallurgische architectuur, zijn passie, in een veel zuiverder vorm gerealiseerd werd in Amerika dan in Europa.

Dit werk is toegankelijk voor Duits-, Frans- en Engelssprekenden daar de teksten respectievelijk in die talen naast elkaar voorkomen. Het fotomateriaal overweegt sterk; de verdienste van dit boek ligt er dan ook in dat dit materiaal tot een eenheid verwerkt wordt in de tekstgedeelten en verduidelijkt wordt in de bijhorende commentaren.

M.H.

EDITIONS DES ARCHIVES D'ARCHITECTURE MODERNE

14 RUE DEFACQZ
1050 BRUXELLES

De 'Archives d'Architecture Moderne' te Brussel werden opgericht in het verlengde van de baanbrekende tentoonstelling 'Antoine Pompe et l'effort moderne en Belgique' (Brussel, 1967-68).

Baanbrekend omdat bij deze gelegenheid de Belgische architectuurwereld geconfronteerd werd met een pluriforme en kwalitatieve architectuur uit de periode 1890-1940 en omdat in het verlengde hiervan, al of niet onder impuls van A.A.M., belangrijke studies en monografieën het licht zagen. Sindsdien heeft A.A.M. een uitgebreid net van activiteiten ontwikkeld o.m. in het kader van de architectuurschool Terkameren en van het ARAU (Atelier de Recherche et d'Action Urbaines).

Verder is er de uitgave van het tijdschrift A.A.M. en van diverse catalogi en studies. In de hiernavolgende lijst geven we de voornaamste nog verkrijgbare publikaties:

Monografieën

- Antoine Pompe ou l'Architecture du Sentiment (1975).
- Henri Sauvage, architecte (1978).
- La Cambre 1928-1978 (1979).
- L.-H. De Koninck, architecte (1980).
- Robert Mallet-Stevens, architecte (1980).
- René Braem, architecte (1981).

Architectuurtheorie.

- Henry van de Velde: Formules de la Beauté Architectonique Moderne (1978).
- Henry van de Velde: Déblaiement d'Art (1979).

- Quatremère de Quincy: Essai sur la Nature, le But et les Moyens de l'Imitation dans les Beaux-Arts (1980).
- Bernard Huet: Anachroniques d'Architecture (1981).

Geschiedenis van de Architectuur

- Lille 1830-1930 (vol. I), Le Siècle de l'Eclectisme (1980).
- Lille 1830-1930 (vol. II), Les Châteaux de l'Industrie (1980).
- Jean-Baptiste-André Godin (1817-1888), Le Familistère de Guise ou les Equivalents de la Richesse (1980).

Stedelijke sociologie.

- René Schoonbrodt: Sociologie de l'Habitat Social (1979).
- Intérieurs, photographies de F. Hers et S. Ristelhueber (1981) (wordt in dit nummer besproken).

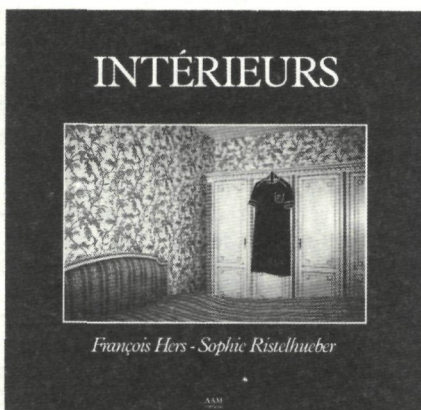
De Reconstructie van de stad

- Le Bateau d'Elie et La Tour Ferrée, projets d'étudiants de La Cambre (1978).
- Léon Krier: Rational Architecture Rationnelle (1978).
- André Barey: La Déclaration de Bruxelles (1980).
- Panerai, Demorgon, Depaule et Veyrenche: Eléments d'Analyse Urbaine (1980).
- Robert Krier: L'Espace de la Ville, Théorie et Pratique (1980).
- Krier/Culot: Contreprojets (1980).
- Léon Krier: Drawings (1981).

Editions des Archives d'Architecture Moderne, Defacqzstraat 14, 1050 Brussel.
Tel: 02/ 537.87.45

Verdeling: Nouvelle Diffusion, Bosniestraat 24, 1060 Brussel

F. Hers en S. Ristelhueber, Intérieurs, Editions des Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 1981.

Vanuit een officiële opdracht om sociale woningen te fotograferen, nam François Hers het initiatief om de binnenwereld ervan te verkennen.

Bedoeling was deze interieurs in hun dagelijkse, banale 'werkelijkheid' te fotograferen. Om deze specifieke realiteit zo scherp en zo juist mogelijk weer te geven, opteerde Hers voor kleurenopnamen met steeds dezelfde belichting.

De beelden die hij in dit boek toont, zijn dan ook krachtig en voelen bijna picturaal-hyperrealistisch aan. Zijn beeldenkroniek wordt een 'meta-fysica' van het dagelijks zijn zonder personages.

Alleen het decor primeert en of het nu gaat om een slaapkamerdetail, een keukenhoek of een salonoverzicht, steeds wordt dezelfde informatie brute afgeleverd. De dingen krijgen hierdoor hun eigen dimensie, hun eigen informatie, of zoals inleider Jean-François Chevrier schrijft:

„Jamais peut-être autant que les diapositives de François Hers le détail n'avait été aussi outrageusement mis en valeur. Le goût populaire, dans ces décorations surchargées, transposé systématiquement par le photographe, gagne une dimension qui le soustrait à ses modèles et lui restitue ses racines les plus profondes.”

Sophie Ristelhueber vult het werk van Hers aan door er personages (inwoners) in zwart-wit-attitudes bij te plaatsen. Hierdoor wordt de fotografie van Hers ook vatbaarder voor ontcijfering en commentaar. Achteraan in dit kijkboek expliciteert René Schoonbrodt vanuit een sociologische visie in zijn essay 'Imagés du logement social' het voorgestelde beeldenmateriaal. Hij plaatst het niet alleen in zijn sociaal-economische, maar ook in zijn architectuur-historische context.

Over het werk van de twee fotografen reflecteert hij als volgt:

„François Hers et Sophie Ristelhueber ont répondu avec leurs moyens propres: la photographie. Leurs travaux livrent des renseignements qui échappent aux capacités habituelles des techniques d'enquête. L'intrusion du photographe dans l'univers du quotidien révèle désormais à tous la réalité de derrière la façade. Elle montre ce qui est normalement réservé aux seuls regards de la famille et des amis. La photographie fait du lecteur l'intime d'une vie qui était aussi cachée que la face cachée de l'iceberg. Mais en même temps, la vie ainsi dévoilée est déjà morte, immortelle pour l'éternité. L'instant s'est figé dans le temps. Ce qui est vu est déjà vécu. La vie qui a fui a laissé des traces. La position du lecteur est celle de l'archéologue. C'est à partir de ces traces-là qu'il faut découvrir le mouvement qui les

a produites. Car le lecteur ignore encore — et pour toujours peut-être ! — quelles luttés, quelles motivations, quels espoirs et quelles ambitions ont conduit à ce que l'image révèle. L'image, à elle seule, dit trop peu. C'est le regard du lecteur qui va lui donner le sens qu'elle ne porte pas en elle-même. Il faut qu'il fasse pour lui-même la légende des photos situant le logement, son équipement, sa décoration dans une histoire."

Als voorbeeld van opvulling plaatsen we nog even de „legende" van Gerrit Six (Knack, 24 maart 1982) eronder:

„De foto's van François Hers en Sophie Ristelhueber zijn een staaltje van praktische sociologie. Wie het boek doorbladert, kan zich niet van de indruk ontdoen dat dit allemaal ontzettend echt is. Er straalt van de misschien kneuterige interieurs zoveel intimiteit uit dat de hilariteit plaats maakt voor ontroering. Er ligt in de, volgens de esthetika onmogelijke, kleurencombinaties, bloemgordijnen, lampekappen en meubeltjes zoveel motivatie, bezorgdheid, orde, hoop en ambitie besloten dat men er vaak stil bij wordt. Een ding blijkt er vooral uit dat de bewoners van de sociale wijken niet arm zijn, alles wat de industriële maatschappij te bieden heeft, ligt kennelijk binnen hun bereik. De interieurs vertellen hoe ordevol, proper en gedisciplineerd de bewoners ervan zijn. Ze stellen het goed, er ontbreekt hen niets: „il ne faut rien emprunter chez le voisin". Wat opvalt, is de enorme conformiteit van die verschillende binnenkanten, de enige plekken in het huis die daaraan ontsnappen zijn de kelders, garages en zolders waar hun zelfverbeelding, het beantwoorden aan de culturele code niet hoeft."

Alles samen een uiterst interessante uitgave van de A.A.M., en dit niet alleen voor wie met sociale woningbouw begaan is.

M.R.

L. Dhondt en A. Desmedt, Gavere, 2de herziene druk, 1982.

Sinds enkele tientallen jaren verschijnen regelmatig historische prentenboeken die de evolutie van stad of dorp van ± 1900 tot de jaren 1960-'70 weergeven. Ook Dhondt en Desmedt hebben een soortgelijke zoektocht gehouden doorheen meer dan een halve eeuw geschiedenis van Gavere en zijn Gaverlingen.

Meestal gebeurt dit a.d.h. van oude prentbriefkaarten, die plots een zeer grote iconografische waarde hebben gekregen in het kader van een als maar sneller gaande dorps- of stadsontwikkeling.

Het in 1964 beschermd Monument „Fontein op het marktplein te Gavere". De fontein diende om de gemeente van water te voorzien. (Foto overgenomen uit besproken boek.)

Zoals de auteurs in hun voorwoord verduidelijken, is het de bedoeling van dit boek te tonen hoe de mensen vroeger leefden in hun werkmilieu, welke hun gebruiken, ontspanningsleven en verenigingsleven waren, en hoe in de loop van enkele decennia het beeld van Gavere een totaal ander aspect kreeg.

In tegenstelling tot andere uitgaven van dit soort is dit prentenboek voorzien van een uitvoerige en interessante historische noot en zijn de legenden onder de prenten uiterst gedocumenteerd. Het fotomateriaal werd bovendien thematisch gerangschikt.

M.R.

H. Notteboom, Adegemse Hoeven, Heemkundige Werkgroep van de Culturele Raad, Maldegem, 1981.

'Adegemse Hoeven' is een uitgave gerealiseerd door de heemkundige werkgroep van de Culturele Raad van Adegem-Maldegem. De schrijver, Hugo Notteboom, heeft in dit werk een massa onuitgegeven historische gegevens verzameld over de belangrijkste hoeven te Adegem. Hieruit blijkt dat verscheidene een geschiedenis hebben die teruggaat tot de 12de en 13de eeuw, en zeer belangrijke leengoederen waren. De auteur geeft veel aandacht aan details zoals deze opduiken uit proces-bundels, penningcohiere, landboeken, stukken in ver-

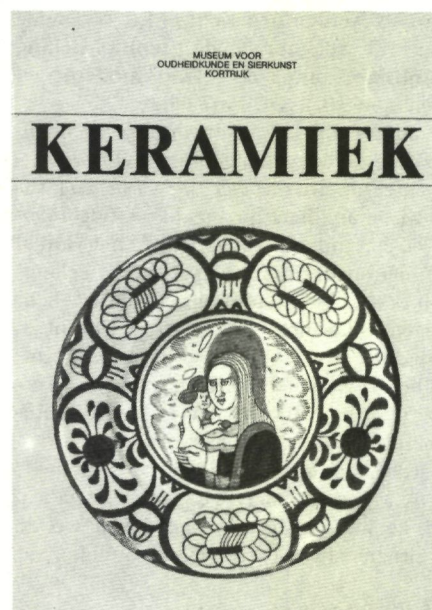
band met de tienden, bosboeken, leenboeken. Hij beschrijft de oorsprong, het bouwen en verbouwen, de opeenvolgende eigenaars en pachters en kleine fait-divers die het leven van de vroegere bewoners belichten.

Foto's, tekeningen en kaarten (o.a. uit Pourbus en Popp) verduidelijken de evolutie van de hoeven.

De bedoeling van deze publicatie, die verscheen naar aanleiding van een systematische inventarisering van het Bouwkundig Erfgoed in Maldegem, is de waardering voor het bouwkundig erfgoed op te wekken, en hetgeen de moeite is voor aftakeling te behouden.

Het boek is te bekomen door overschrijving van 280 fr. (verzending inbegrepen) op rekening 290-0124414-81 van Culturele Raad, Noordstraat 196, Maldegem (tel. 050/71.30.25).

A.G. Pauwels en E.J. Van Hoonacker, Keramiek, Museum voor Oudheidkunde en Sierkunst Kortrijk, 2de uitgave, Kortrijk, 1981.

De afdeling keramiek van het Museum voor Oudheidkunde en Sierkunst te Kortrijk bestaat reeds van vóór 1893. Ondanks de wisselvalligheden van twee oorlogen zijn deze voorwerpen bewaard gebleven en door een positieve aankooppolitiek van het stadsbestuur werden de bestaande kollekties, in de jongste jaren, aanzienlijk verrijkt. Zodoende is men er te Kortrijk in geslaagd een der meest interessante keramiekkollekties van het land, waarin ook de verschillende uitingen van de voorbije eeuwen vertegenwoordigd zijn, samen te stellen.

Vooraf door de enorme kollektie-uitbreiding van de laatste jaren werd de behoefte aan een nieuwe degelijke catalogus steeds meer aangevoeld.

De bestuurscommissie voor het Kunstpatrimonium was gelukkig hiervoor een beroep te kunnen doen op conservator ir. A.G. Pauwels en dr. med. E.J. Van Hoon-

acker, die deze reuzentaak op een wetenschappelijk verantwoorde wijze tot een goed einde hebben gebracht.

In 1970 verscheen een eerste catalogus waarin 621 nummers voorkomen. In deze nieuwe uitgave komen 1369 verschillende voorwerpen voor waarvan 613 afgebeeld worden.

Deze belangrijke catalogus, voorzien van kleurenafbeeldingen, wordt verkocht in het Museum voor Oudheidkunde en Sierkunst, Broelkaai 6, 8500 Kortrijk. Het boek kan ook besteld worden door 650 fr. over te schrijven op P.C.R. 000-0019263-57 van het Stadsbestuur Kortrijk met de vermelding 'Keramiek'.

R.M.L.Z.-ACTIVITEITEN

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen - Provincie West-Vlaanderen Arrondissement Veurne - Deel 8n.

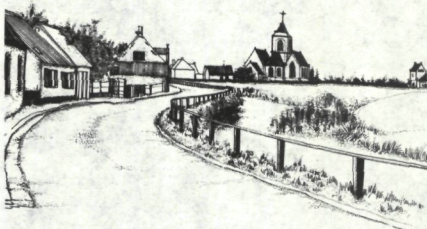
**Tentoonstelling
Publikatie inventaris
Arrondissement Veurne**

Stadhuis Veurne 1 juni - 28 juni
Albertzaal: 17 juli - 31 juli
1 augustus - 30 augustus

Alle dagen van 10 u. tot 12 u.
en van 14 u. tot 17 u.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie West-Vlaanderen.
Arrondissement Veurne 8n

Verspreidingsgegevens uitgever:
Rijksdienst voor Monumenten en Landschapsgeschiedenis
Jozef IIstraat 30, 1040 Brussel
Vrij van 2000, 00-000

Uitgegeven door Stadsbestuur & Zonen v.o. G.m.b.a.
Ministerie van Nationale Opvoeding en Nieuw-Vlaanderen Cultuur
Rijksdienst voor Monumenten en Landschapsgeschiedenis

Persvoorstelling en tentoonstelling.

Op 29 mei jongstleden vond in Veurne de voorstelling plaats van het achtste deel (arrondissement Veurne) uit de reeks „Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen”.

De heer K. Poma, Vice-voorzitter van de Vlaamse Executieve en Gemeenschapsminister van Cultuur, hield zijn openingstoespraak in de Stenen Zaal van het gerechtshof, waarbij een vergrote, ingekaderde foto van de Veurnse Grote Markt aan de burgemeester werd overhandigd.

Achteraf werd de bijhorende tentoonstelling geopend in de Albertzaal van het Stadhuis: de uitgestalde kaarten, teksten en vergrote foto's betekenen een eerste kennismaking met het Bouwkundig Erfgoed van het arrondissement. De tentoonstelling, die tot 28 juni te zien was in Veurne, loopt van

1 tot 15 juli in De Panne en keert terug naar Veurne van 17 juli tot eind augustus dagelijks van 10-12 u. en van 14-17 u. De catalogus biedt, naast een algemene situering van het arrondissement, menige informatie naar de specifiekere architecturen toe.

De nauwe samenwerking tussen de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapsgeschiedenis en het Commissariaat-Generaal voor Toerisme resulteerde in een wandel- en fietsroute, waarbij het Geotoerisme gepropageerd werd; de nadruk ligt hier op de invloed van het omgevende leefmilieu op het toerisme. De wandelroute, zoals ze beschreven staat in de brochure 'Wandeling Bouwkundig Erfgoed' (te verkrijgen op de Dienst voor Toerisme in Veurne; prijs 20 fr.), leidde naar de bijzondere, historische plekken van de stad. In de namiddag werd de fietsroute ingereden in

Gemeenschapsminister Poma, in gezelschap van kabinetschef Vermeulen en de heer Goedleven, Adviseur-hoofd van dienst van de R.M.L.Z., overhandigt de 'Veurnse Grote Markt' aan de burgemeester van Veurne. (Foto R.M.L.Z.)

aanwezigheid van de heer A. Vermeulen, kabinetschef, de heer O. Valckenaere, kabinetsadviseur, de heer O. De Wandel, persattaché, en een groot aantal van de genodigden van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg en het Commissariaat-Generaal voor Toerisme. Voor deze tocht is eveneens een begeleidende brochure beschikbaar. Voor verdere inlichtingen kunt u zich wenden tot de Dienst voor Toerisme, Markt 1, 8480 Veurne.

M.H.

Deel 8n: arrondissement Veurne.

Het huidige boekdeel behandelt het bouwkundig erfgoed van het arrondissement Veurne. Het administratief arrondissement Veurne beslaat het W. gedeelte van de provincie West-Vlaanderen. Het grenst ten N. aan de Noordzee, ten O. aan de arrondissementen Oostende en Diksmuide. Ten Z. vormt de IJzer de grens tussen de arrondissementen Veurne en Ieper. Ten W. ligt de landsgrens met Frankrijk.

Naast twee stedelijke centra, Veurne en Nieuwpoort, telt het arrondissement twee regio's, namelijk de kuststrook van Nieuwpoort tot De Panne, genaamd de Westkust, en het agrarische achterland.

De huidige indeling van het arrondissement resulteert uit twee fusie-acties, in 1971 en 1977: voor de fusie van 1971 telde het gebied 26 gemeenten, erna nog 14; en na de fusie van 1977 nog 5.

Het opzet van deze snelinventaris is drie-voudig: vooreerst wil hij een bescher-

Veurne, Noordstraat, nr. 23-1. Gevarieerd straatbeeld met Vlaamse regionale architectuur. (Foto R.M.L.Z.)

mingsinstrument zijn als uitgangspunt voor de op te stellen lijsten van wettelijk te beschermen monumenten, stads- en dorpsgezichten; vervolgens wil hij een sensibiliserende gids zijn voor de architectuur van de behandelde streek of stad; tenslotte wil hij een aanzet worden voor noodzakelijk wetenschappelijk onderzoek. Bij het opstellen van de inventaris worden steeds het systematisch veldbezoek en de analyse ter plaatse als uitgangspunt genomen. De be-

langstelling gaat daarbij niet alleen uit naar de gebouwen, maar ook naar de ruimere, landelijke omgeving, die voor deze streek zo typisch is. Ondanks het agrarische karakter en de beperkte omvang van het arrondissement is deze inventaris toch lijk geworden; de rijke architectuur van de twee stedelijke centra samen met de goed vertegenwoordigde hoevebouw en de eigen kustarchitectuur liggen aan de basis daarvan.

Prominenten e.a., wachtende op het vertrek van de Fietsroute. (Foto R.M.L.Z.)

Inventarissen in voorbereiding.

4nc. Stad Gent. 19de-eeuwse stadsuitbreiding en fusiegemeenten, 2dln.

9n. Stad Mechelen. Middeleeuwse binnenstad, 1dl.

10n. Provincie Antwerpen. Arrondissement Antwerpen, 2dln.

3nc. Stad Antwerpen. 19de-eeuwse stadsuitbreiding, 1dl.

Recente restauraties van beschermde monumenten in het arrondissement Veurne

- Twee jaar geleden: Kerken van Booits-hoeke en Steenkerke.
- Recent: initiatief van de Stad Veurne: restauratie van het merkwaardige west-portaal van St.-Walburga in het gelijknamig park, volledig door de stad bekostigd en uitgevoerd (door gemeentepersoneel).
- Voor de z.g. Friese schuur - Steenkerke, beschermd 7 juli 1981 - en nadien beschadigd door windinslag werd een procedure voor uitvoering van dringende werken ingezet, het werk startte meteen. De oplevering vond plaats op 29 mei jl.

Privé-initiatieven in de stad Veurne

Begeleiding van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg voor restauraties of werken aan gebouwen in de omgeving van reeds beschermde monumenten.

Voorbeelden:

- Verbouwingen in de Noordstraat.
- Vernieuwingen in de Ooststraat (voornamelijk winkelpuien).
- Revaloriseren van de winkelpui Grote Markt nr.2 waar winkelier eerst ietwat weigerachtig en sceptisch stond, doch nu bijzonder tevreden is met het bekomen resultaat.

R.M.L.Z. - Documentatiemap Landschapsonderzoek nr. 5

Het vijfde nummer, inhoudelijk doorge-licht:

Natuur en finaliteit van een Vlaams beleid inzake landschapszorg.

G. Geens, Voorzitter van de Vlaamse Executieve.

Voorwoord bij het vijfde nummer

E. Goedleven

Een analyse van de bruikbaarheid van het Nederlandse Structuurschema Natuur- en

Landschapsbehoud als beleidsinstrument voor de Vlaamse Gemeenschap.

Afdeling Landschappen, R.M.L.Z.

Het Citadelpark te Gent

G. Van Der Linden en G. De Winter

Het krekengebied van Oostende (Zand-voorde)

E. Vierlinck en F. Mollu

Mededeling van het Documentatiecentrum Landschapsecologie en Milieuplanning.

Een systematische inhoud van alle vorige nummers.

Te bestellen bij de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, Jozef II-straat 30 (7de verd.), 1040 Brussel.

Hedendaagse architectuur in historische omgeving

Tentoonstelling

In het Cultureel Centrum van de Vlaamse Gemeenschap te Amsterdam, De Brakke Grond, organiseerde de Rijksdienst een tentoonstelling rond het thema 'Hedendaagse Architectuur in historische omgeving, de situatie in België'. Deze manifestatie, die doorging van 27 mei tot en met 16 juni 1982, ging bovendien gepaard met verschillende lezingen.

91 ontwerpen of realisaties van een 60-tal architecten of architectenbureaus werden er voorgesteld.

Deze tentoonstelling kaderde in het raam van het Belgisch-Nederlands Cultureel akkoord en kreeg de steun van het Bestuur voor Internationale Culturele Betrekkin-gen.

Catalogus

Bij deze tentoonstelling hoort een geïllustreerde begeleidingscatalogus, waarin alle ontwerpen of realisaties zijn opgenomen. Deze catalogus kan nog steeds verkregen worden bij de Rijksdienst, Jozef II-straat 30 (1ste verdieping), 1040 Brussel. Kostprijs: 270 fr.

M.R.

Werkzaamheden van de conserveringsploeg

In *Huis de Clocke* in *Temse* bewaart men een merkwaardig interieur uit het einde van de 18de eeuw, met plafondschilderingen, wanddoeken met florale motieven, schouw met marmerschielderingen en verguldsel, deuren en lage houten lambrizing met grisailles. Het plafond, beschilderd in illusionistische stijl met blauwe hemel, vogels en architecturen, wordt thans behandeld. De zeer talrijke afschilferingen worden gefixeerd en de vergeelde vernislaag wordt afgenomen.

De lambrizing van de *St.-Pieterskerk* te *Borlo*, een waardevol stuk 17de- en 18de-eeuws snijwerk, verkeerde reeds geruime tijd in slechte toestand door vochtinfiltraties in het kerkgebouw en door schimmelvorming op de achterzijde van het houtwerk. De lambrizing werd volledig gedemonteerd, nauwkeurig opgemeten en uitgetekend, en in afwachting van een restauratie voorlopig overgebracht naar veiliger oorden.

Vanuit *Olen*, *St.-Martinuskerk* werd ons gemeld dat 'de H. Martinus van zijn paard was gevallen'. Tijdens het reinigen van de preekstoel was inderdaad het levensgroot Martinusbeeld, dat onder de kuip is opgesteld, in talrijke stukken gebroken. Deze schade wordt thans hersteld, door het geduldig herlijmen van alle onderdelen.

Olen, Sint-Martinuskerk, Beeld van de H. Martinus. (Foto R.M.L.Z.).

In Zepperen, St.-Genovevakerk werd de Piëta van ca. 1500 behandeld tegen houtworm en de afschilferende polychromie gefixeerd.

Berlingen, Kapel van Oetsloven, Piëta.
(Foto R.M.L.Z.)

Uit de kapel van Oetsloven te Berlingen werden enkele tijd geleden twee beelden gestolen: een Piëta van ca. 1600 en een St.-Jozefsbeeld met kind. Deze gepolychromeerde houtsculpturen werden teruggevonden in een gracht in de omgeving van Leuven en waren uiteraard zwaar beschadigd (breuken, barsten, afbrokkende beschildering,...). Een volledige conserveringsbehandeling werd uitgevoerd en de beelden zijn thans, voorzien van een beveiliging, terug in de kapel van Oetsloven opgesteld.

M.B.

Nederlandse Monumentenzorgers op werkbezoek in Vlaanderen

Op woensdag 21 en donderdag 22 april jongstleden nodigde de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg zijn Nederlandse collega's uit voor een tweedaags werkbezoek in Vlaanderen.

Bedoeling was een vlottere samenwerking tussen beide diensten te bewerkstelligen door middel van uitwisseling en overleg en dit zowel op praktisch, technisch als theoretisch vlak.

Wat de inspecteurs Monumentenzorg, Roerend Kunstbezit en Inventarisatie betreft, voorzorg het gediversifieerd pro-

gramma een reisroute doorheen de verschillende provincies. Deze ontmoetingsdagen werden gericht op het veldonderzoek, zodat ervaringen rechtstreeks konden uitgewisseld worden aan de hand van bestaande realisaties op het gebied van de restauratie en de bescherming.

De stafleden van de Nederlandse Monumentenraad, van de Rijksdienst en van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen pleegden op hun beurt overleg over 'aktiemiddelen tot een nauwere samenwerking'.

Volgende concrete afspraken werden gemaakt:

1. K.C.M.L. - Nederlandse Monumentenraad.

- het uitwisselen van documentatie over elkaars beleidsinzichten en wettelijke structuren;
- het beleggen van een jaarlijkse bijeenkomst;
- het wederzijds afvaardigen van leden ter gelegenheid van de behandeling van belangrijke beschermings- en restauratiedossiers waar vergelijkbare problemen zich voordoen, zowel op de vergaderingen daarover als bij plaatsbezoeken.

2. R.M.L.Z. - Nederlandse Rijksdienst.

- een meer systematische uitwisseling van informatie en documentatie op elk domein;
- wederzijdse deelneming aan congressen, colloquia etc...
- het organiseren van een gemeenschappelijke studiedag over een nader te bepalen onderwerp van technische aard.
- De Nederlandse Rijksdienst biedt de R.M.L.Z. een pakket van 40 'mandagen' aan voor korte studiebezoeken van Vlaamse deskundigen;
- een concrete uitwisseling van artikelen voor de lopende publikaties.

Bovendien werden op deze stafbesprekingen het bezoek van de leden van de Cultuurcommissie van de Vlaamse Raad aan Nederland voorbereid.

Dit bezoek, waarvan de organisatie berustte bij de Nederlandse Rijksdienst te Zeist, greep plaats op 11 juni te Leiden.

M.R.

Beschermd Monument

Dit internationaal erkend kenteken kan elke eigenaar van een beschermd monument via het gemeentebestuur aanvragen aan de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg. Het kenteken, vervaar-

digd in een materie die weersbestand is en voorzien is van kleine gaatjes voor aanhechting, wordt op een goed zichtbare plaats op het beschermd monument aangebracht.

Overeenkomst

Binnen de Vlaamse deelregering werd tussen de gemeenschapsministers Poma en Akkermans een overeenkomst gesloten inzake de procedure tot bescherming van Monumenten, Stads- en Dorpsgezichten en Landschappen.

Ten behoeve van alle geïnteresseerden geeft M & L hier de inhoud van deze overeenkomst weer.

Tussen de heer K. Poma, Vice-Voorzitter van de Vlaamse Executieve en Gemeenschapsminister van Cultuur en de heer P. Akkermans, Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening, Landinrichting en Natuurbehoud, wordt overeengekomen wat volgt:

Artikel 1. — Alvorens de Gemeenschapsminister van Cultuur die de Landschapszorg in zijn bevoegdheid heeft beslist dat de procedure voor de rangschikking van een landschap wordt ingezet vraagt hij, of zijn gemachtigde, bij aangetekend schrijven vooraf het advies van de Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening, Landinrichting en Natuurbehoud.

Zo deze laatste binnen tien dagen geen advies heeft uitgebracht, wordt dit geacht gunstig te zijn.

Zo er bezwaren of opmerkingen zijn vanwege de Gemeenschapsminister bevoegd

voor de Ruimtelijke Ordening, Landinrichting en Natuurbehoud, dan moet, vooraleer de procedure tot rangschikking kan worden ingezet, overleg worden gepleegd tussen beide kabinetten, om tot een gezamenlijk standpunt te komen.

Artikel 2. — Wanneer bij het afsluiten van het openbaar onderzoek van de voorontwerpen van lijst van voor bescherming vatbare monumenten en stads- en dorpsgezichten blijkt dat, een voor bescherming vatbaar monument of stads- of dorpsgezicht, gelegen is binnen de grenzen van een door de Koning goedgekeurd bijzonder plan van aanleg of een behoorlijk vergund en niet vervallen verkavelingsplan, zal voor de vaststelling van de ontwerpen van lijst

vooraf het advies ingewonnen worden van de Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening, Landinrichting en Natuurbehoud.

Dit advies wordt hem bij aangetekend schrijven gevraagd door de Gemeenschapsminister van Cultuur of zijn gemachtigde. Zo deze laatste binnen tien dagen geen advies heeft uitgebracht wordt dit geacht gunstig te zijn.

Artikel 3. — Bij de herziening van de gewestplannen zal tussen beide Ministers overleg gepleegd worden teneinde de beschermde stads- en dorpsgezichten en de gerangschikte landschappen op een bijzondere wijze aan te duiden.

mentale straten en gebouwen, veelzeggend was met name het zeer grote verschil in waardering tussen de twee groepen straten en gebouwen. De waardering voor jongere architectuur, ook al is deze van 'erkende' kwaliteit als de Stadsschouwburg van Dudok (1940) of het Muziekcentrum van Herzberger (1975), is negatief. Zeer negatief wordt ook gedacht over het winkel- en zakencentrum Hoog Catharijne. Meer dan de helft van de ondervraagden noemden Hoog Catharijne spontaan het 'lelijkste gebouw van Utrecht'.

Het grote verschil in waardering tussen monumenten en jongere architectuur blijkt voor vrijwel iedereen hetzelfde te liggen. Er konden geen speciale groepen worden gevonden die veel positiever of negatiever dachten over monumenten of modernere gebouwen. Er is dus weinig reden te veronderstellen dat monumentenbehoud een bepaalde elite meer plezier doet dan anderen.

Uit het onderzoek bleek voorts dat men wat betreft nieuwbouw nogal sympathiek staat tegenover historiserende vormen.

Een andere vraag uit het onderzoek was of monumenten bijdragen aan de herkenbaarheid van de stad. Het resultaat was dat straten met monumenten gemakkelijker herkend worden dan straten zonder monumenten, wanneer men tenminste rekening houdt met de invloed van andere factoren als de aanwezigheid van openbare gebouwen, reclames, en de op de foto zichtbare afstand.

Er is ook bekeken hoe vaak de ondervraagden monumenten bezichtigden in de vorm van een stadswandeling van Utrecht. Ruim 60% van de Utrechtse bevolking doet dat

BERICHTEN UIT NEDERLAND

Beleving van Monumenten

Onder de titel *Beleving van Monumenten, nr. 1, samenvatting*, geschreven door **H. Ganzeboom**, bracht het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (C.R.M.) een voor de Monumentenzorg uiterst interessant document.

Het gaat hier namelijk om een eerste samenvatting van een onderzoek naar herkenning, waardering en bezichtiging van monumenten, die werd uitgevoerd in de binnenstad van Utrecht.

Het onderzoek wees uit dat de Monumentenzorg hoog gewaardeerd werd in brede lagen van de bevolking:

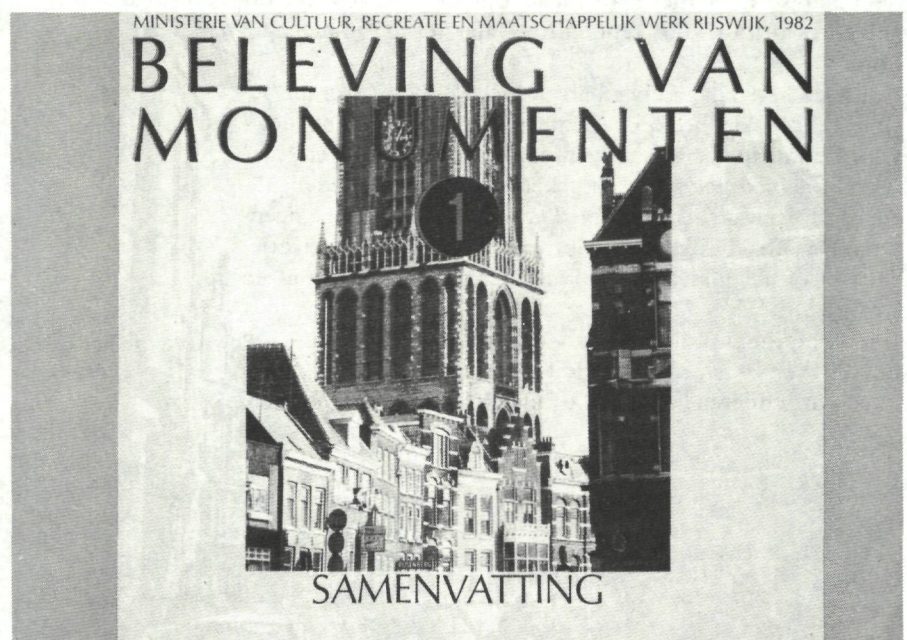
Onderzoeker Ganzeboom:

„Het behoud van historische plaatsen en gebouwen staat op dit moment onder toenemende druk. Niet alleen nemen de door de overheid verleende subsidies sterk af, er is ook een levendige discussie over zin en inrichting van monumentenzorg. De kritiek richt zich onder meer op:

— De keuze van te beschermen objecten. Er zou meer aandacht moeten komen voor jongere en gewonere zaken. Het leeuwendeel van de beschermde monumenten, en de bestede overheidsgelden gaat nu naar traditionele objecten als kerken en (grote) woonhuizen. Er zou meer aandacht moeten komen voor met name volkswoningbouw en industriële monumenten.

— Monumentenzorg zou uit de 'elitesfeer' gehaald moeten worden. Niet alleen de voorkeuren van de hogere sociale lagen, maar de beleving bij het doorsnee publiek, de bewoners en gebruikers van de gebouwen zou bij de bescherming de doorslag moeten geven.

Uit een onderzoek onder inwoners van Utrecht naar beleving van monumenten, in opdracht van het Ministerie van C.R.M. uitgevoerd door de Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie van de Rijksuniversiteit Utrecht, blijkt dat het wel meevalt met het veronderstelde elitaire karakter van monumentenzorg. In het onderzoek wordt vastgesteld dat monumenten in brede lagen van de bevolking op warme sympathie kunnen rekenen. Het onderzoek werd onder meer uitgevoerd met behulp van een serie van bijna 100 foto's van de Utrechtse binnenstad. De ondervraagden gaven niet alleen de voorkeur aan monumentale boven niet-monu-

wel eens. Dat cijfer steekt gunstig af bij deelname aan andere culturele activiteiten zoals het bezoeken van theaters, musea en bioscopen. Weliswaar komt het maken van stadswandelingen wat vaker voor bij hoger opgeleiden, maar het verschil tussen hoger en lager opgeleiden is veel minder groot dan bij andere culturele activiteiten. Ook in dat opzicht lijkt het nogal mee te vallen met het elitair karakter van monumentenzorg.

Conclusie

Uit het onderzoek kan geconcludeerd worden dat handhaving en restauratie van monumenten in hoge mate gewaardeerd wordt in alle lagen van de bevolking. Er

wordt echter voor gewaarschuwd niet de beleving van het publiek als leidraad te nemen bij het monumentenbeleid. In doorsnee blijken de voorkeuren van het publiek behoudender dan die van deskundigen. Nieuwe ontwikkelingen als de bescherming van volkswoningbouw en industriële monumenten zouden bij afstemming op de gemiddelde smaak minder kans krijgen, terwijl traditionele vormen van monumentenzorg als het steen voor steen reconstrueren van objecten en historiserende nieuwbouw erdoor gesteund zouden worden. Een ander advies van de onderzoeker is inventarisatie en kwaliteitsbepaling van monumentale objecten gerust door monu-

mentencommissies te doen verrichten en publieksonderzoek achterwege te laten. Niet alleen levert de bestaande procedure een bredere keus op, ze is ook veel efficiënter en goedkoper.

Het onderzoek wordt nog voortgezet. In het tweede deel, waarvan publikatie in 1983 verwacht wordt, komen onder meer de meningen van leden van monumentenverenigingen, architecten en bewoners van monumentale wijken aan de orde.

Het onderzoek is gerapporteerd in twee versies, namelijk een populaire versie met als titel:

'Beleving van Monumenten' en een paperback wetenschappelijke versie.

BESLUITEN VAN DE VLAAMSE EXECUTIEVE

Stadsvernieuwing

Op 2 juni laatstleden keurde de Vlaamse Executieve het besluit goed betreffende de regeling van de tegemoetkoming van het Vlaamse Gewest voor de uitvoering van stads- en dorps herwaarderingsoperaties. Hierdoor kan er een vitale bijdrage geleverd worden van de stadsvernieuwing aan het stedelijk leefklimaat.

Samen met een voorstel van herwaarderingsoperatie wordt door de gemeente een herwaarderingsgebied ingeleid bij de Gemeenschapsminister bevoegd voor Stadsvernieuwing. De Vlaamse Executieve keurt dit herwaarderingsgebied goed. Dit is zeer belangrijk omdat hierdoor alle leden van de Vlaamse Executieve hun instemming betuigen dat dit gebied prioritair voor renovatie en herstel in aanmerking komt.

Naast de herwaarderingsoperaties in het kader van dit besluit zal bij voorbeeld de Gemeenschapsminister bevoegd voor de Cultuur, ook aan de monumentale gebouwen, binnen dit gebied gelegen, een zekere aandacht besteden.

Eens dit herwaarderingsgebied erkend kunnen de gemeenten 60% subsidies krijgen voor verwervingen en renovatiewerken in het kader van de verbetering van de woon- en leef functie.

Intercommunales, sociale bouwmaatschappijen en O.C.M.W.'s krijgen dezelfde toepassingsregel.

Ook particulieren kunnen, wanneer hun woning binnen

het herwaarderingsgebied gelegen is tot 30% subsidies krijgen voor renovatiewerken. Hier is wel een plafond tot 300.000 fr. gesteld. Wanneer de woning wordt aangekocht kan deze renovatiepremie met 20% verhoogd worden.

Als een draad loopt doorheen gans het herwaarderingsproces, de **Inspraak**. Hiervoor wordt een stuurgroep geïnstalleerd bestaande uit vertegenwoordigers van de bevolking, deskundigen en vertegenwoordigers van het beleid. Deze stuurgroep dient borg te staan voor de inspraak en de informatie naar de bevolking toe.

Ik hoop dat de ondergeschikte besturen en de particulieren in hoge mate van dit besluit gebruik zullen maken.

P. AKKERMANS,

*Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening,
Landinrichting en Natuurbewoud.*

Besluit van de Vlaamse Executieve tot regeling van de tegemoetkoming van het Vlaamse Gewest voor de uitvoering van stads- en dorps herwaarderingsoperaties

„De Vlaamse Executieve,
Gelet op de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen;
Gelet op het akkoord van de Gemeenschapsminister van Financiën en Begroting, gegeven op 29 april 1982;
Gelet op het advies van de Raad van State;
Op de voordracht van de Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening, Landinrichting en Natuurbehoud;
Na beraadslaging,
Besluit :”

Hoofdstuk I - Algemene bepalingen

Art. 1. Dit besluit is van toepassing op het Vlaamse Gewest bepaald in artikel 2 van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen.

Art. 2. Voor de toepassing van dit besluit wordt verstaan onder :

- 1) een herwaarderingsgebied: een gebied dat prioritair in aanmerking komt voor een stads- of dorps herwaarderingsoperatie en dat afgebakend wordt op basis van ruimtelijke en maatschappelijke kenmerken, uitgedrukt in een rapport dat een beleidsvisie voor het te herwaarderen gebied formuleert;
- 2) een stads- of dorps herwaarderingsoperatie: het geheel van werken, voorzieningen en handelingen met het doel de woon- en leef functie te behouden, te bevorderen en/of te herstellen binnen een herwaarderingsgebied, rekening houdend met de eigen ruimtelijke, maatschappelijke, esthetische en socio-economische kenmerken;
- 3) de verwerving: de inbezitneming als eigenaar of, voor een duur van tenminste achttien jaar, als huurder of als titularis van een zakelijk recht;
- 4) werken, voorzieningen en handelingen:
  - de renovatie van de door de gemeente verworven gebouwen met uitzondering van de gebouwen bestemd voor openbare diensten of diensten van openbaar nut;
  - de sloping noodzakelijk voor de herinrichting van het gebied;
  - de oprichting van aangepaste invulbouw en vervangingsbouw;
  - de voorzieningen en werken op het openbaar domein met het oog op de

- verbetering van de kwaliteit van de woonomgeving;
- het stimuleren van de woonfunctie in het betrokken gebied;
- 5) studiekosten: de kosten van de studies rechtstreeks betrekking hebbend op de uitvoering van werken, voorzieningen en handelingen;
- 6) herwaarderingswerken uit te voeren door een particulier: de invulbouw en/of de renovatiewerken van woongebouwen voor zover deze werken noodzakelijk zijn in het kader van een stads- of dorps herwaarderingsoperatie;
- 7) woongebouw: gebouw bestemd voor de huisvesting van één of meer gezinnen;
- 8) stuurgroep: een overlegorgaan dat binnen een bepaald planningsproces, op het niveau van het herwaarderingsgebied, de herwaarderingsoperatie begeleidt. De stuurgroep is samengesteld uit vertegenwoordigers van de bevolking, deskundigen en beleidsverantwoordelijken.

Hoofdstuk II

Toelagen en renovatiepremie

Art. 3. Overeenkomstig de bepalingen van dit besluit kan de Vlaamse Executieve binnen de perken van de begroting van het Vlaamse Gewest:

- 1) aan de gemeenten, verenigingen van gemeenten, bouwmaatschappijen tot nut van het algemeen welke in opdracht van een gemeente optreden en openbare centra voor maatschappelijk welzijn, in het raam van een stads- of dorps herwaarderingsoperatie, een toelage verlenen van 60 pct voor de verwerving van onroerende goederen, de uitvoering van de werken, voorzieningen en handelingen en de studiekosten;
  - 2) aan particulieren een renovatiepremie verlenen voor de uitvoering binnen een herwaarderingsgebied van invulbouw en renovatiewerken aan woongebouwen waarvan zij eigenaar of huurder zijn.
- De in 2 bedoelde premie bedraagt 30 pct van de kostprijs van de werken met een maximum van 300.000 fr., op voorwaarde dat die kostprijs ten minste 200.000 fr. bedraagt. De renovatiepremie wordt verhoogd met 20 pct wanneer de aanvrager een te renoveren woongebouw koopt en de renovatiepremie binnen de vijf jaar na aankoop aanvraagt.
- Binnen een erkend herwaarderingsgebied komt de renovatiepremie in de plaats van de bouwpremie en de saneringspremie waarin onderscheidenlijk is voorzien door het Besluit van de Vlaamse Executieve van 31 maart 1982 tot wijziging van het

Koninklijk Besluit van 25 augustus 1980 tot instelling, voor het Vlaamse Gewest, van bouwpremies voor het oprichten of het verwerven van nieuwe woningen en door het Besluit van de Vlaamse Executieve van 28 april 1982 tot instelling voor het Vlaamse Gewest van voordelen voor de sanering van ongezonde woningen.

Hoofdstuk III

Procedure van de aanvragen.

Afdeling 1. - Aanvragen van de gemeenten.

Art. 4. Verzoek om erkenning van het herwaarderingsgebied en de beoogde operatie moet aan volgende voorwaarden voldoen:

- 1) De gemeente bakt een herwaarderingsgebied af, stelt een stuurgroep aan en omschrijft de beoogde operatie overeenkomstig het bepaalde in artikel 2;
- 2) Het verzoek om erkenning van het herwaarderingsgebied en de beoogde operatie moet vergezeld zijn van:
  - a) het advies van de stuurgroep en, indien deze bestaat, het advies van de gemeentelijke commissie van advies opgericht overeenkomstig art. 19 van de wet van 29 maart 1962 houdende organisatie van de Ruimtelijke Ordening en van de Stedebouw. Hieruit moet blijken dat de bevolking werd geraadpleegd;
  - b) gemeenteraadsbeslissing houdende in herziening stelling van bijzondere plannen van aanleg die niet in overeenstemming zijn met de geplande herwaarderingsoperatie;
  - c) gemeenteraadsbeslissing waaruit blijkt dat geen handelingen of werken zullen uitgevoerd worden die de herwaarderingsoperatie zullen hinderen;
  - d) gemeenteraadsbeslissing waaruit blijkt dat de inspraak van de bevolking gedurende de herwaarderingsoperatie zal verder gezet worden;
- 3) De gemeente maakt haar voorstel, overeenkomstig artikel 4, 1 en 2 over aan de Gemeenschapsminister bevoegd voor de stadsvernieuwing.

Art. 5. Op voorstel van de Gemeenschapsminister bevoegd voor de stadsvernieuwing, beslist de Vlaamse Executieve over de afbakening van het herwaarderingsgebied en over de beoogde operatie.

Art. 6. Een aanvraag voor principiële belofte van toelage voor een stads- of dorps herwaarderingsoperatie moet volgende documenten bevatten:

a) een kopie van de beslissing van de Vlaamse Executieve betreffende de goedkeuring van het herwaarderingsgebied en de beoogde operatie;

b) een situering en een verantwoording van de beoogde werken, voorzieningen en handelingen binnen het geheel van de goedgekeurde herwaarderingsoperatie;

c) een raming van de kostprijs van de voorgestelde werken, voorzieningen en handelingen. Bij deze raming wordt een opsplitsing gemaakt tussen een raming voor de aankoop van onroerende goederen, bepaald op basis van het schattingsverslag verleden door het Comité tot Aankoop of door de bevoegde Ontvanger der Registratie en de raming van de kostprijs der werken en handelingen;

d) het dossier van de uitvoering der werken;

e) het verslag van de stuurgroep en, indien deze bestaat, van de Gemeentelijke Commissie van Advies;

f) de notulen van de beslissing van de gemeenteraad, de raad van het O.C.M.W., de raad van beheer van de bouwmaatschappij tot nut van het algemeen of van de vereniging van gemeenten;

- houdende de verwerving van onroerende goederen en de uitvoering van werken en handelingen, onder voorbehoud van toekenning van een toelage;
- houdende de aanvraag tot betoelaging van de herwaarderingsoperatie;
- houdende de ten onrechte uitgekeerde subsidies ambtshalve terug te storten, aangepast aan het indexcijfer van de consumptieprijzen, ten voordele van het Fonds bestemd voor de betaling van de uitgaven voortspruitend uit de toepassing van de wet van 29 maart 1962;
- houdende maatregelen te nemen inzake de nodige tijdelijke en/of definitieve wederhuisvesting van de betrokken bewoners;

g) de gemeenteraadsbeslissing houdende de opdracht van de gemeente om die werken, voorzieningen en handelingen uit te voeren wanneer de aanvrager een bouwmaatschappij tot nut van het algemeen of een vereniging van gemeenten is.

Art. 7. De Vlaamse Executieve beslist over de in artikel 6 bedoelde aanvraag en stelt de termijn vast waarbinnen de voorgestelde stads- of dorpsherwaarderingsoperatie uitgevoerd moet worden.

Art. 8. Een aanvraag voor vaste belofte van toelage voor een stads- of dorpsherwaarderingsoperatie moet volgende documenten bevatten:

a) een kopie van de principiële belofte van toelage;

b) een beslissing, houdende de werken, voorzieningen en handelingen aan te vatten binnen het jaar na de vaste belofte van toelage;

c) een verslag over de voortgezette inspraak;

d) de stand van de verwervingen;

e) het aanbestedingsdossier betreffende de werken, voorzieningen en handelingen met de daarop betrekking hebbende studiekosten.

Art. 9. Op basis van de hogervermelde aanvraag beslist de Gemeenschapsminister bevoegd voor de stadsvernieuwing tot betoelaging overeenkomstig de bepalingen van onderhavig besluit.

Afdeling 2. - Aanvragen van particulieren.

Art. 10. Bij het indienen van een aanvraag tot het bekomen van een renovatiepremie worden volgende voorwaarden opgelegd:

1. De aanvraag tot het bekomen van de renovatiepremie wordt, op straffe van nietigheid, bij ter post aangetekende brief ingediend bij de Gemeenschapsminister bevoegd voor de stadsvernieuwing. Zij wordt ingediend op een daartoe bestemd formulier en is vergezeld van een bestek en prijsofferte van de geplande renovatiewerken;
2. De eigenaar dient de verbintenis aan te gaan de hem toegekende voordelen af te trekken van de kosten der herwaarderingswerken, indien op grond van die kosten een huurverhoging of een vergoeding van de huurder gevorderd wordt;
3. De huurder dient het akkoord voor te leggen van de verhuurder met de geplande herwaarderingswerken.

Art. 11. De Vlaamse Executieve beslist over de in artikel 10 bedoelde aanvraag. Van die beslissing wordt bij een ter post aangetekende brief aan de aanvrager kennis gegeven.

Art. 12. Op straffe van verval van het recht op de renovatiepremie:

1. mogen de herwaarderingswerken niet aangevat worden binnen de 30 dagen te rekenen vanaf de datum van de premieaanvraag, tenzij inmiddels de renovatiepremie werd toegekend.
2. de herwaarderingswerken moeten uitgevoerd worden door een geregistreerde aannemer volgens het Koninklijk Besluit van 4 oktober 1978 (B.S. 7 oktober 1978) tot wijziging van het Koninklijk Besluit van 9 december 1968 betreffende het bijhouden van de individuele reke-

ning van de werknemers, in uitvoering van de wet tot economische heroriëntering van 4 augustus 1978 (B.S. 17 augustus 1978).

Hoofdstuk IV

Uitbetaling van toelagen, premies en controle

Afdeling 1. - Uitbetaling van de toelagen en controle.

Art. 13. De uitbetaling van de toelagen wordt respectievelijk aangevraagd door het College van Burgemeester en Schepenen, de raad van het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn, de raad van beheer van de bouwmaatschappij tot nut van het algemeen of van de vereniging van gemeenten. Deze aanvraag omvat de totale kostprijs van elke verrichting met bijvoeging van de goedgekeurde aanbestedingsbundels, akten of stavingsstukken.

De toelage wordt berekend op basis van de totale kostprijs en van de gebeurlijke studiekosten.

Voor de berekening van de totale kostprijs komen in aanmerking:

1. de kostprijs voor de aankoop van onroerende goederen, die wordt vastgesteld op basis van een raming gemaakt door de bevoegde Ontvanger der Registratie of door het Comité tot Aankoop voor verwerving van onroerende goederen;
2. a) de kosten voor de uitvoering van werken bepaald op basis van aanbestedingen, offertes en facturen conform aan de algemene aannemingsvoorwaarde der overheidsopdrachten, rekening houdend in voorkomend geval met het bedrag dat niet vroeger dan in de eindafrekening kan worden vastgesteld;
- b) de kosten van de onvoorziene en noodzakelijke wijzigingen en bijkomende werken waarmee de Gemeenschapsminister bevoegd voor de stadsvernieuwing of zijn afgevaardigde, voorafgaandelijk aan de uitvoering ervan, zijn instemming heeft betuigd;
3. de verrekeningen die voortvloeien uit de toepassing van de contractuele bepalingen en die door de Gemeenschapsminister bevoegd voor de stadsvernieuwing of zijn afgevaardigde worden goedgekeurd;
4. de algemene kosten van de aanneming zelf van de opdracht, berekend op een door de Gemeenschapsminister bevoegd voor stadsvernieuwing, vastgestelde forfaitaire basis en zijnde:
  - a) het honorarium van de opsteller van het ontwerp;

- b) de kosten van toezicht op de uitvoering van de opdracht;
5. het geotechnisch onderzoek dat nodig is voor de uitvoering van de werken en waarmee de Gemeenschapsminister bevoegd voor de stadsvernieuwing of zijn afgevaardigde voorafgaandelijk zijn instemming heeft betuigd.

Art. 14. De bevoegde Gemeenschapsminister of zijn afgevaardigde oefent toezicht uit op het nakomen door de gemeente, de verenigingen van gemeenten, bouwmaatschappijen tot nut van het algemeen en openbare centra voor maatschappelijk welzijn van de hun krachtens dit besluit opgelegde voorwaarden.

Afdeling 2. - Uitbetaling van de premies aan particulieren en controle.

Art. 15. De uitbetaling van de renovatiepremie geschiedt op basis van de kostprijs voor elke verrichting met bijvoeging van de nodige facturen.

Art. 16. De premie dient te worden terugbetaald, aangepast aan het indexcijfer der consumptieprijzen:

1. wanneer zij ten onrechte is toegekend;
2. wanneer het onroerend goed, waarvoor zij is toegekend, binnen vijf jaar die ingaan op de datum van het in artikel 15 bedoeld besluit, waarbij de premie wordt toegekend, onder bezwarende titel is vervreemd;

3. wanneer de premie-begunstigde binnen een termijn van drie jaar, die ingaat op de datum van de kennisgeving bedoeld in artikel 11, bij de bevoegde Gemeenschapsminister niet het bewijs levert dat de werken uitgevoerd zijn.

De Gemeenschapsminister mag deze termijn evenwel met zes maanden verlengen wanneer hij oordeelt dat de vertraagde uitvoering van de herwaarderingswerken is toe te schrijven aan onvoorziene omstandigheden of aan een geval van overmacht.

De aan het Gewest terug te storten bedragen dienen gestort ten voordele van het Fonds bestemd voor de betaling van de uitgaven voortspruitend uit de toepassing van de wet van 29 maart 1962 houdende organisatie van de Ruimtelijke Ordening en van de Stedebouw.

De Gemeenschapsminister bevoegd voor de stadsvernieuwing en de Gemeenschapsminister van Financiën en Begroting mogen geheel of gedeeltelijk afzien van de invordering van de premie wanneer zij oordelen dat ernstige en buitengewone omstandigheden belanghebbende verhinderd hebben zijn verbintenissen na te leven.

Een weigering tot vrijstelling van terugbetaling dient met redenen omkleed te worden.

Art. 17. Het toezicht op het nakomen door de premiegerechtigde van de hem bij dit besluit gestelde voorwaarden wordt uitgeoefend door de Gemeenschapsminister bevoegd voor de stadsvernieuwing of zijn afgevaardigde.

Art. 18. Voor werken die de rechtspersonen bedoeld in artikel 3, eerste lid, 1°, binnen een herwaarderingsgebied uitvoeren of laten uitvoeren en die deel uitmaken van een stads- of dorps herwaarderingsoperatie kunnen alleen op grond van dit besluit subsidies worden verleend.

Art. 19. Het organiek Koninklijk Besluit van 15 december 1978 betreffende de tegemoetkoming van het Rijk voor de uitvoering van stads- of dorps herwaarderingsoperaties in het Vlaamse Gewest wordt opgeheven.

Art. 20. In afwijking van artikel 19 blijven overeenkomstig artikel 7 van voormeld Koninklijk Besluit van 15 december 1978, aan de gemeenten gedane principiële beloften van toelage hun volle uitwerking behouden.

Art. 21. De gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening, Landinrichting en Natuurbehoud is belast met de uitvoering van dit besluit.

Brussel, 2 juni 1982.

De Voorzitter
G. GEENS.

De Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening, Landinrichting en Natuurbehoud.
P. AKKERMANS.

De Gemeenschapsminister van Financiën en Begroting.
H. SCHILTZ.

Belgisch Staatsblad van 22 april 1982 nr. 82-607.

Vlaamse Gemeenschap.

31 maart 1982. - Besluit van de Vlaamse Executieve tot wijziging van het koninklijk besluit van 25 augustus 1980 tot instelling, voor het Vlaamse Gewest, van bouwpremies voor het oprichten of het verwerven van nieuwe woningen.

De Vlaamse Executieve,

Gelet op de Huisvestingscode, vastgesteld bij het koninklijk besluit van 10 december 1970, bekrachtigd bij de wet van 2 juli 1971 en gewijzigd, wat het Vlaamse Gewest betreft, bij de wet van 1 augustus 1978, inzonderheid op de artikelen 49, 84 en 96;

Gelet op de bijzondere wet van 8 augustus 1980, tot hervorming der instellingen;

Gelet op de gewone wet van 9 augustus 1980 tot hervorming der instellingen;

Gelet op het koninklijk besluit van 25 augustus 1980 tot instelling voor het Vlaamse Gewest, van bouwpremies voor het oprichten of het verwerven van nieuwe woningen;

Gelet op het besluit van de Vlaamse Executieve van 18 januari 1982 houdende bepaling van de bevoegdheden van de leden van de Vlaamse Executieve;

Gelet op het besluit van de Vlaamse Executieve van 28 januari 1982 houdende organisatie van de delegatie van beslissingsbevoegdheden aan de leden van de Vlaamse Executieve;

Gelet op het advies van de Inspectie van Financiën van 23 maart 1982;

Gelet op de wetten op de Raad van State, gecoördineerd op 12 januari 1973 en gewijzigd bij de gewone wet van 9 augustus 1980 tot hervorming der instellingen, inzonderheid op artikel 3, § 1;

Overwegende dat het, met het oog op een efficiënt relancebeleid en een reële stimulans voor de bouwsector, dringend noodzakelijk is de tot het bekomen van bouwpremies vastgestelde voorwaarden en administratieve procedure te versoepelen;

Gelet op de dringende noodzakelijkheid; Op de voordracht van de Gemeenschapsminister van Huisvesting;

Na beraadslaging.

Besluit:

Art. 1. Artikel 1 van het koninklijk besluit van 25 augustus 1980 tot instelling, voor het Vlaamse Gewest, van bouwpremies voor het oprichten of het verwerven van nieuwe woningen, wordt vervangen door de volgende bepaling: "Artikel 1. De toe-

passing van dit besluit is beperkt, tot het grondgebied van het Vlaamse Gewest”.

Art. 2. In artikel 2 van hetzelfde besluit worden de littera's a), b), c) en d) respectievelijk vervangen door de volgende bepalingen;

- a) Minister: de Gemeenschapsminister die de Huisvesting tot zijn bevoegdheid heeft;
- b) woning: het huis of appartement dat hoofdzakelijk bestemd is voor de huisvesting van één gezin;
- c) inkomen: het aan de personenbelasting onderworpen inkomen van het voorlaatste jaar dat het jaar van de aanvraag voorafgaat, van de aanvrager en van de persoon met wie hij op de datum van de aanvraag wettelijk of feitelijk samenwoont;
- d) kind ten laste: het inwonend kind waarvoor op de datum van de aanvraag kinderbijslag of wezentoelagen worden toegekend aan de aanvrager of aan de persoon met wie hij wettelijk of feitelijk samenwoont, alsmede het kind waarvoor zij geen recht hebben op zulke bijslag of toelagen, maar dat door de Minister geacht wordt werkelijk te hunnen laste te zijn, voor zover zij dat bewijzen.

Voor het bepalen van het aantal kinderen ten laste wordt voor twee kinderen gesteld, het kind dat, onder de door de Minister bepaalde voorwaarden, erkend is als voor ten minste 66 pct. getroffen door ontoereikendheid of vermindering van lichamelijke of geestelijke geschiktheid wegens één of meer aandoeningen.

Als hebbende een kind ten laste wordt eveneens beschouwd de aanvrager of de persoon met wie hij wettelijk of feitelijk samenwoont die of van wie een familielid dat van het gezin deel uitmaakt op het ogenblik dat de woning door de aanvrager betrokken wordt, erkend is zoals bedoeld in het vorige lid.

Art. 3. In artikel 4 van hetzelfde besluit worden de volgende wijzigingen aangebracht:

1°, § 1, eerste lid, wordt vervangen door de volgende bepaling:

„De aanvraag tot het verkrijgen van de bouwpremie moet, op straffe van nietigheid, per aangetekende zending worden ingediend bij het Bestuur voor de Huisvesting, op het formulier ad hoc. dat door het bestuur of het gemeentebestuur werd afgeleverd.”

2°, § 2, eerste lid, b) wordt vervangen door de volgende bepaling:

„b) uiterlijk zes maanden na het betrekken van de woning.”

3°, § 2, tweede lid, wordt opgeheven;

4°, § 3, tweede lid, wordt aangevuld met de woorden „of wanneer hij aan de ongezone verbeterbare woning waarvoor hem een verwervingspremie werd toegekend, werken uitvoert die met de bouw van een nieuwe woning kunnen worden gelijkgesteld.”

Art. 4. In artikel 4 en de volgende artikelen van hetzelfde besluit worden de woorden 'zijn echtgenoot', en 'diens echtgenoot' vervangen door de woorden 'persoon met wie hij wettelijk of feitelijk samenwoont'.

Art. 5. In artikel 5 van hetzelfde besluit worden de volgende wijzigingen aangebracht:

1°, in § 1, worden de oppervlakten van 120 m² en 85 m² verhoogd tot respectievelijk 130 m² en 95 m²;

2°, § 1 a) wordt vervangen door de volgende bepaling:

„a) voor ieder kind ten laste en ieder andere inwonende descendent van de aanvrager of van de persoon met wie hij wettelijk of feitelijk samenwoont;

3°, § 1, b) wordt vervangen door de volgende bepaling:

b) voor ieder ascendent van de aanvrager of van de persoon met wie hij wettelijk of feitelijk samenwoont, die ofwel sedert en ten minste zes maanden met de aanvrager samenwoont ofwel samen met de aanvrager de woning waarop de aanvraag betrekking heeft zal betrekken.

4°, § 2, wordt vervangen door de volgende bepaling:

„§ 2. Wanneer de aanvrager bewijst dat hij ingeschreven is in het handels- of ambachtsregister wordt de oppervlakte van een of meer beroepslokalen niet in aanmerking genomen voor de berekening van de totale oppervlakte van de woning.

Wanneer de aanvrager bewijst dat hij het beroep van land- of tuinbouwer, of een vrij beroep als hoofdberoep uitoefent en voor de uitoefening van dat beroep over een of meer binnenhuis gelegen beroepslokalen dient te beschikken wordt de oppervlakte van deze lokalen voor zover deze niet meer bedraagt dan 45 m², niet in aanmerking genomen voor de berekening van de totale oppervlakte.

De in het tweede lid bedoelde aanvragers moeten door middel van een attest, opge maakt door het bevoegde Bestuur van het Ministerie van Financiën, het bewijs leveren dat het beroep van land- of tuinbouwer of het vrij beroep hun hoofdberoep uitmaakt.”

Art. 6. Artikel 7 van hetzelfde besluit wordt vervangen door de volgende bepaling:

„Art. 7. Het inkomen mag het bedrag van 1.500.000 fr. niet overschrijden.”

Art. 7. Artikel 9 van hetzelfde besluit wordt vervangen door de volgende bepaling:

„Art. 9. Bedrag van de premie.

§ 1. Het bedrag van de bouwpremie wordt vastgesteld op 120.000 fr.

Dit bedrag wordt verhoogd met 50.000 fr. wanneer de aanvraag betrekking heeft op een wederopbouw op de plaats waar de aanvrager een woning heeft gesloopt die, voor de sloping door de Koning of de burgemeester onbewoonbaar is verklaard of door de Minister ongezonder niet verbeterbaar is erkend op advies van de in artikel 6, § 2, tweede lid, b) bedoelde instelling of persoon.

§ 2. Het overeenkomstig § 1, eerste lid vastgestelde bedrag wordt verhoogd met 25 pct voor ieder kind ten laste.

Een bijkomende premie ten bedrage van de in het vorige lid bedoelde verhoging wordt daarenboven aan de begunstigde verleend voor het kind, geboren of geadopteerd binnen 300 dagen na de datum van de aanvraag.”

Art. 8. In artikel 11 van hetzelfde besluit worden de volgende wijzigingen aangebracht:

1° In § 2 worden de woorden 'artikel 9, § 4' vervangen door de woorden 'artikel 9, § 2';

2 § 3 wordt opgeheven.

Art. 9. In de artikelen 12 en 14 van hetzelfde besluit worden de woorden 'de Staat' vervangen door de woorden 'het Gewest';

Art. 10. Art. 13, § 2, tweede lid van hetzelfde besluit wordt opgeheven.

Art. 11. Worden opgeheven:

a) het koninklijk besluit van 14 november 1979 tot instelling voor het Vlaamse Gewest van een premie voor het slopen van ongezone woningen;

b) het ministerieel besluit van 28 juni 1978 tot vaststelling van de technische minimumvoorwaarden waaraan de dubbele beglazing en de regenwaterput dienen te voldoen ten einde aanvullende premies aan de begunstigde van een bouw-, verwervings- of saneringspremie te kunnen verlenen, gewijzigd bij het ministerieel besluit van 25 augustus 1980, voor zover het betrekking heeft op begunstigden van een bouwpremie.

Art. 12. Dit besluit treedt in werking op 1 mei 1982 met uitzondering van de bepaling van art. 3, 2 die in werking treedt op 1 november 1982.

Art. 13. De Gemeenschapsminister van Huisvesting is belast met de uitvoering van dit besluit.

Brussel, 31 maart 1982.

De Voorzitter,
G. GEENS.

De Gemeenschapsminister van Huisvesting,
J. BUCHMANN.

BESCHERMING VAN HET CULTUURPATRIMONIUM

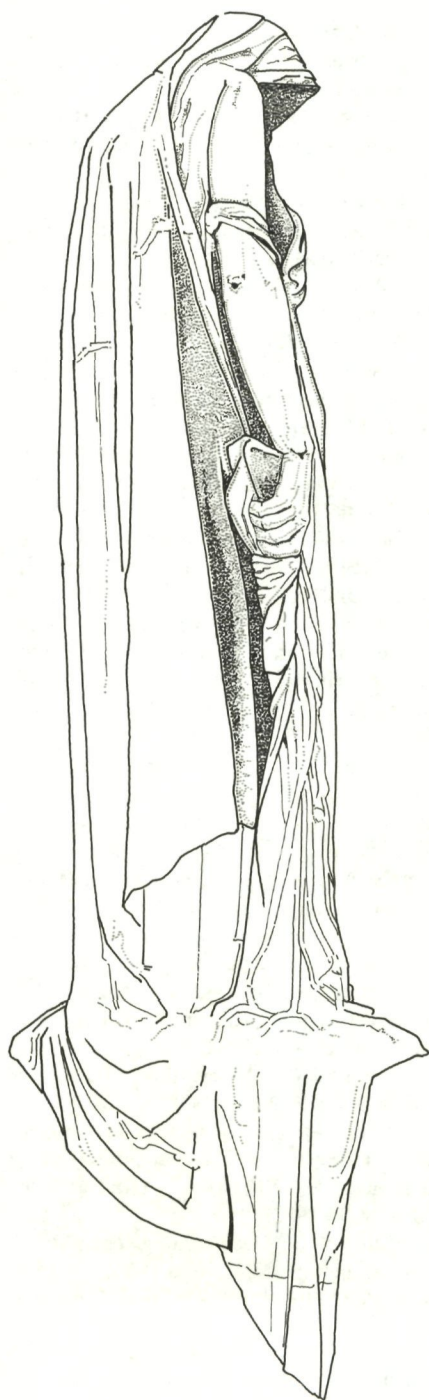
Voorontwerpen van lijst van voor bescherming vatbare monumenten, stads- en dorpsgezichten (decreet 3 maart 1976).

- Alveringem: de onmiddellijke omgeving van de Lindenmolen, Putstraat (dorpsgezicht) (M.B. 04.06.1982).
- Alveringem (Leisele): gehucht 'Clachoire', nabij dorpskom Leisele (dorpsgezicht) (M.B. 03.06.1982).
- Antwerpen: de onmiddellijke omgeving van de watertorens van het N.M.B.S.-station Schijnpoort, Halenstraat (stadsgezicht) (M.B. 15.03.1982).
- Antwerpen: de watertorens van het N.M.B.S.-station Schijnpoort inclusief de erbijhorende waterleidingen en de zuilen aan weerszijden van de toegang tot de helling, Halenstraat, (monument) (M.B. 15.03.1982).
- Antwerpen: De onmiddellijke omgeving van de watertorens van het N.M.B.S.-station Oost, Draak plaats, (stadsgezicht) (M.B. 18.03.1982).
- Antwerpen: de watertorens van het N.M.B.S.-station Oost inclusief de erbijhorende waterleidingen, de brugvormige verbinding tussen de watertorens, de smeedijzeren reling ten N.W. van en langs de helling, de bermbekleding en -versterking met de smeedijzeren reling ten Z.O. van en langs de toegangshelling vanaf de spoorwegbrug over de Draak plaats, (monument) (M.B. 15.03.1982).
- Beernem: Kasteel 'Drie Koningen', (monument) (M.B. 3.05.1982).
- Bertem (Leefdaal) - Tervuren (Vossem): Kooieghof en omgeving, (dorpsgezicht) (M.B. 4.06.1982).
- Bertem (Leefdaal) - Tervuren (Vossem): hoeve 'Kooieghof' (de stallen ten westen en ten noorden van het woonhuis + het woonhuis + ingangspoort), Cooigesteenweg 2, (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Bilzen: Tuinprieltje en beuk, beide gelegen Kloosterstraat, (monument) (M.B. 4.06.1982).

- Borgloon (Gors-Opleeuw): de dorpskern van Gors-Opleeuw (dorpsgezicht) (M.B. 3.06.1982).
- Borgloon (Gors-Opleeuw): de toren van de Sint-Martinuskerk, (monument) (M.B. 3.06.1982).
- Borgloon (Gors-Opleeuw): het kasteel, gelegen Hoogstraat, (monument) (M.B. 3.06.1982).
- Borgloon (Gors-Opleeuw): de kasteelhoeve, gelegen Hoogstraat, (monument) (M.B. 3.06.1982).
- Borgloon (Gors-Opleeuw): het bij het hoevecomplex horende bakhuis, gelegen Hoogstraat, (monument) (M.B. 3.06.1982).
- Borgloon (Gors-Opleeuw): de rijsschool, gelegen Hoogstraat, (monument) (M.B. 3.06.1982).
- Borgloon (Gors-Opleeuw): de waterput op het dorpsplein, (monument) (M.B. 3.06.1982).
- Brecht: Kapel van Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Weeën met omgeving, (dorpsgezicht) (M.B. 3.06.1982).
- Brecht: Sint-Theobalduskapel, de z.g. Broeiganshoeve en de nabijgelegen hoeve Tilburgbaan nr. 50 met onmiddellijke omgeving, (dorpsgezicht) (M.B. 3.06.1982).
- Brecht: St.-Theobalduskapel, Tilburgbaan, (monument) (M.B. 3.06.1982).
- Brecht: Hoeve de Broeigans, Tilburgbaan 52, (monument) (M.B. 3.06.1982).
- Brecht: Kapel Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Weeën, Broekhovenstraat, (monument) (M.B. 3.06.1982).
- Brugge: Traptoren van het Oudhof van de Sint-Jorisgilde, Sint-Jorisstraat 71, (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Brugge: Oost-Gistelhof 2, (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Brugge: Gebouwengeheel, Beenhouwersstraat 2, (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Brugge (Sint-Andries): vrouwengevangenis gelegen hoek Expresweg - Zandstraat, (stadsgezicht) (M.B. 4.06.1982).
- Deerlijk: Sint-Colombakerk, (monument) (M.B. 4.06.1982).

- De Haan (Vlissegem): omgeving van de Sint-Blasiuskerk, (dorpsgezicht) (M.B. 4.06.1982).
- De Haan (Vlissegem): De Sint-Blasiuskerk met kerkhofafsluiting, (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Deinze (Sint-Maria-Lerne): De Ghe-raerdsboom, Rijksbaan Gent-Deinze (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Diksmuide (Vladslo): 'Hof ter Heyde', Terheidedreef 3, (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Essen: Heuvelplein: Monument der gesneuvelden, (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Essen (Horendonk): het orgel in de kerk Sint-Vincentius à Paulo, (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Geetbets: de Sint-Rochuskapel met onmiddellijke omgeving (dorpsgezicht) (M.B. 4.06.1982).
- Geetbets: de Sint-Rochuskapel (interieur en exterieur) gelegen op het kruispunt van de Drinkteit-, Hettelbergstraat en de Steenweg op Kortenaeken, (dorpsgezicht) (M.B. 4.06.1982).
- Geetbets: de oude zomerlinde Tilia Platyphyllos Scop., gelegen naast de kapel, (dorpsgezicht) (M.B. 4.06.1982).
- Gent: de gekasseide binnenkoer met de bijgebouwen van de herenwoning, Recollettelei 6, (stadsgezicht) (M.B. 4.06.1982).
- Gent: Herenwoning (de gevels en bedaking van het hoofdgebouw met inwendig trappenhuis met rotonde en salons op de eerste verdieping), Recollettelei 6, (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Gistel-Moere: Moerdijkstraat 16, (monument) (M.B. 3.06.1982).
- Halen: De omgeving van de 4 monumenten omvattend het marktplein en de Generaal de Wittestraat, (stadsgezicht) (M.B. 4.06.1982).
- Halen: Pand 'De Helm', gelegen Markt 9, (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Halen: Huis 'De grote arend', gelegen Markt 11, (monument) (M.B. 4.06.1982).
- Halen: Pand, gelegen Generaal de Wittestraat 5, 10 en 12, (monument)

(M.B. 4.06.1982).

— Halle: Grote Markt en omgeving, (stadsgezicht) (M.B. 3.06.1982).

— Halle: huizen Dekenstraat 13, 15 en 20, (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Halle: winkelpui, Brusselsestraat 4, (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Halle: huizen Grote Markt 7, 8 en 15, (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Halle: huis 'De Olifant', Grote Markt 28, (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Halle: huizen Kardinaal Cardijnstraat 5, 6 en 19 (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Halle: huizen Basiliekstraat 19, 21 en 59 (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Halle: 3 vleugels van de 'Malterie Van Roye', op de kavel tussen de Meiboom-, Stokerij-, Vandeneekhoutstraat en de August Demaeghtlaan, (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Halle: huis, Stokerijstraat 1, (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Halle: Station, Vandenpeereboomstraat, (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Herselt (Ramsel): strokapel en perceel ten zuiden, (dorpsgezicht) (M.B. 3.06.1982).

— Herselt (Ramsel): strokapel - Steenweg op Houtvenne - met inbegrip van het interieur, (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Heusden-Zolder (Zolder): Pastorie, twee dwarsschuren en omwalling met de onmiddellijke omgeving, (dorpsgezicht) (M.B. 31.3.1982).

— Heusden-Zolder (Zolder): Pastorie met twee dwarsschuren, gelegen Dekenstraat nr. 28, (monument) (M.B. 31.03.1982).

— Heusden-Zolder (Zolder): De omwalling, (monument) (M.B. 31.3.1982).

— Hulshout: St.-Matheuskerk: passiere-tabel en St.-Matheusretabel, (monument) (M.B. 31.3.1982).

— Ichtegem-Gistel: het erf van de hoeve gelegen Moerdijkvaart 276, (dorpsgezicht) (M.B. 15.03.1982).

— Ichtegem-Gistel: de tuinen van de huizen gelegen Oostendesteenweg 255, 255 bis, 257 en 259, (dorpsgezicht)

(M.B. 15.03.1982).

— Ichtegem-Gistel: de groene boorden van de Moerdijkvaart, (dorpsgezicht) (M.B. 15.03.1982).

— Ichtegem-Gistel: Café 'Torenhof', Oostendesteenweg 255, (monument) (M.B. 15.03.1982).

— Ichtegem-Gistel: Woonhuizen, Oostendesteenweg 255 bis, 257 en 259, (monument) (M.B. 15.03.1982).

— Ichtegem-Gistel: Hoeve (woonhuis en schuur), Moerdijkvaart 276, (monument) (M.B. 15.03.1982).

— Ieper: het weiland in de onmiddellijke omgeving van het poortgebouw gelegen Adriaansegweg 31, (dorpsgezicht) (M.B. 4.06.1982).

— Ieper: Poortgebouw, Adriaansegweg 31, (monument) (M.B. 4.06.1982).

— Kalmthout: hoeve Kapellensteenweg 62, (monument) (M.B. 4.06.1982).

— Kasterlee: Isschot 36, schuur, (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Knokke-Heist (Ramskapelle): orgel in de Sint-Vincentiuskerk, (monument) (M.B. 4.06.1982).

— Koksijde: Sint-Pieterskerk, (monument) (M.B. 4.06.1982).

— Laakdal (Eindhout): Hoeve Runderstraat 15 met omgeving, (dorpsgezicht) (M.B. 15.03.1982).

— Laakdal (Eindhout): Hoeve Runderstraat 15, (monument) (M.B. 15.03.1982).

— Lille: Hoeve 'De Schrans' met onmiddellijke omgeving, (dorpsgezicht) (M.B. 4.06.1982).

— Lille: Hoeve 'De Schrans', (monument) (M.B. 4.06.1982).

— Mechelen: Korenmarkt 6: uitbreiding van de bescherming (K.B. 13.12.1977) tot het volledige eigendom, (monument) (M.B. 15.03.1982).

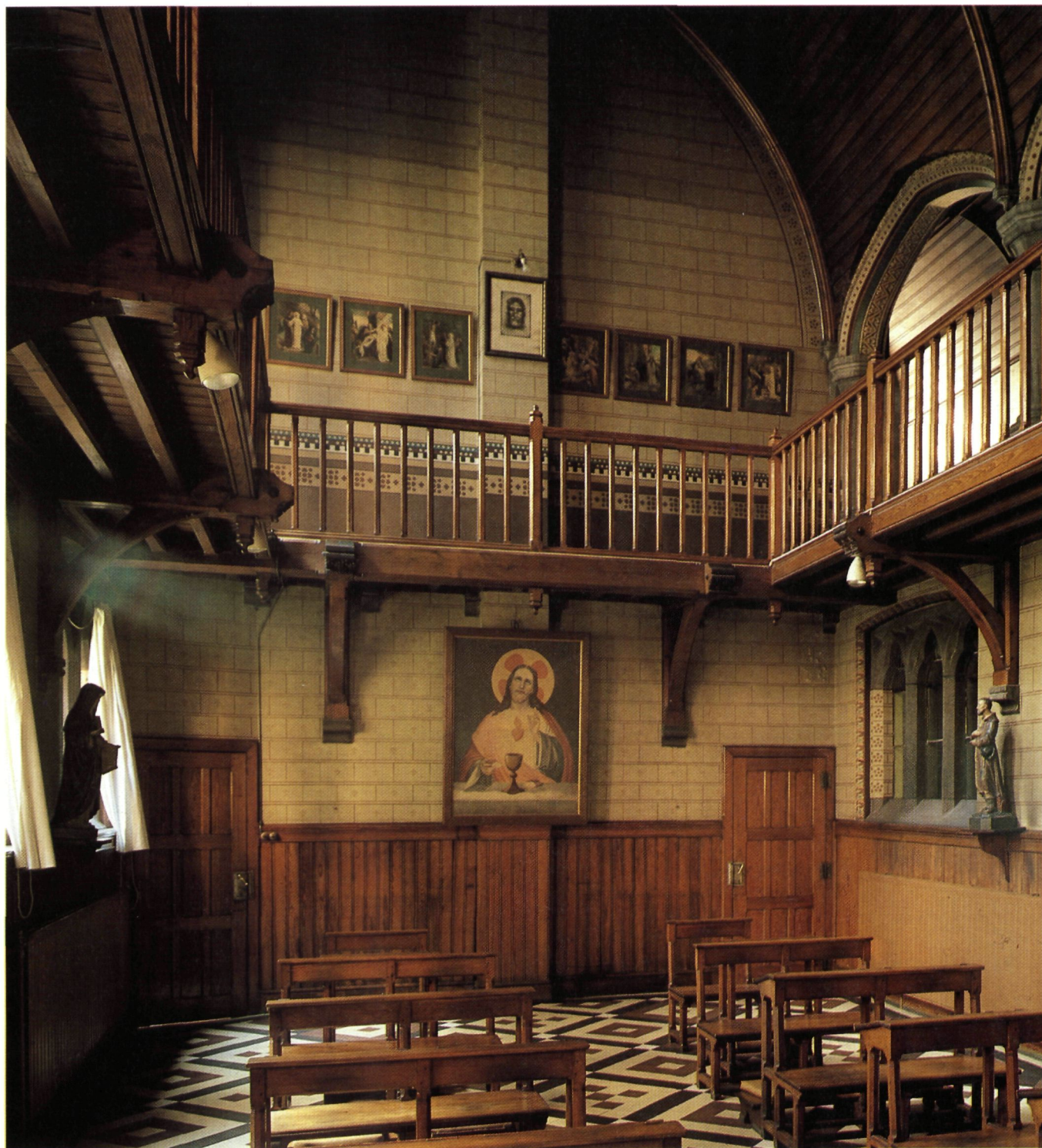
— Mechelen: Kanunnik De Deckerstraat 26 (linkerpand) (monument) (M.B. 3.06.1982).

— Mechelen (Heffen): Sint-Amanduskerk (gebouw + interieur), (monument) (M.B. 3.06.1982).

taferelen afgescheiden door een heiligenbeeld telkens van dezelfde grootte en in een identieke nis, die precies onder de heiligenfiguur van de glasramen met drielicht komen te staan. Horizontaal zijn er in de wanddecoratie van het schip 5 geledingen en van het koor 4. Van onder naar boven toe gebruikt men lichtere en meer heldere kleuren, wat de illusie schept van de beweging naar het hemels licht toe. De 5 geledingen in het schip zijn als volgt ingevuld.

1. Onderaan de imitatieschildering van een gordijn, met rood en groen als hoofdkleuren en een soort basilisk en bloem in cirkels gevat als motieven.
2. Vervolgens is er de veelkleurige kruisweg met onderschriften die net als de taferelen van het leven van de H. Juliana erboven, begint aan de noordoostzijde van de kapel en eindigt ten zuidoosten. Per travee zijn er twee staties uitgebeeld.

Interieur van het oratorium met gaanderij. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

3. Voor het leven van de heilige Juliana zijn lichtere kleuren aangewend. Het wit als hoofdkleur voor de gewaden en de achtergrond, gevormd door een gordijn. Elk tafereel wordt gevat in een architecturaal kader van drielobbige boogjes: dezelfde die werden aangewend voor de bekroning van de nissen van de heiligenbeelden die zich op deze hoogte bevinden. Gezien deze decoratie educatief bedoeld was, werd elk tafereel zo gekozen dat men Juliana's leven stap voor stap kon volgen, telkens verduidelijkt door een onderschrift. Zowel de schilderijen van de kruisweg als die van het leven van Juliana zijn uitgevoerd op doek.
4. Boven deze taferelen worden de voorstellingen van louter symbolische aard; het muurvlak van 1 travee wordt ingedeeld in 5 gelijke nissen van elkaar gescheiden door

Eén van de 7 aartsengelen van het koorhekken.

zuiltjes. In het midden van een versiering van bloemen en rankwerk is er een schild met o.m. afbeeldingen van de passiewerktuigen. Het vak boven de heilige wordt voorbehouden voor een grotere nis met b.v. het Lam als eucharistisch symbool. Ter hoogte van de fries van rankwerk eindigt ook de zuil die de traveeën onderling van mekaar scheidt. Op een breed uitlopend knopkapieteel rusten de gewelfribben waartussen nogmaals een andere decoratie is aangebracht.

5. We naderen de 'hemelse sferen' en vinden in elke travee een engel met banderol. Wanneer men van west naar oost, tot aan het eerste koorraam doorleest, bekomt men: „Quam dilecta - tabernacula tua, - Domine virtutum ! - concupiscit, et deficit - anima mea in-atria Domini.” (Hoe lieflijk is uw woning, Heer der Heerscharen ! Mijn ziel smacht van verlangen naar de voorhoven van de Heer). Deze tekst is afkomstig uit de intrede van het liturgisch feest van de kerkwijding.

Nog hoger zitten de 5 gewelfsleutels: Christus in het koor en vervolgens de symbolen van de 4 evangelisten.

De decoratie van het koor is vanzelfsprekend rijker, maar volgt bijna nauwgezet de indeling van die van het schip. Het thema van de eucharistie wordt hier concreter uitgewerkt. Onderaan zijn de muren versierd met een imitatie-schildering van een rood-gouden gordijn, met voorstelling van de pelikaan die zich de borst pikt en van rankwerk met druiventrossen. Erboven vindt men voorafbeeldingen van de eucharistieviering: het offer van Melchisedech, het paaslam van de joden, de bruiloft van Kana, centraal en breder uitgewerkt, het Laatste Avondmaal en tenslotte het mirakel van de vermenigvuldiging van broden en vissen. Deze versiering verloopt asymmetrisch omwille van de doorgang van koor naar oratorium die in de zuidwand werd uitgespaard.

Er werd wel afgeweken van de oorspronkelijke plannen. Helleputte voorzag immers ook een preekstoel aan de noordkant en twee biechtstoelen, waarvan één onder het doksaal en de andere twee traveeën verder. Deze meubels leken geplaatst tegen een houten lambrizing i.p.v. tegen de nu bestaande geschilderde decoratie. Waarschijnlijk werd deze lambrizing nooit uitgevoerd en volstond één biechtstoel, nu achteraan onder het doksaal. Boven het koorhekken moest een triomfgroep geplaatst worden op een balk met 3 gelijke kroonluchters eraan opgehangen. Het is moeilijk te achterhalen of deze elementen ooit geplaatst werden in de Julianakapel en achteraf verwijderd, ofwel dat om financiële redenen het ontwerp niet volledig werd uitgevoerd.

Het altaar is het pronkstuk van de kapel: een marmeren altaartafel ondersteund door zuiltjes. Ook hier vinden we dezelfde basiskleuren terug: rood en groen marmer met gouden versiering. Het altaarretabel in geel koper bestaat uit reliëfs met voorstellingen aansluitend bij de symboliek van de eucharistie (o.m. de Emmaüsangers, het manna...). De uitvoering is opvallend rijk; elke voorstelling kadert in

Hoofdaltaar, uitgevoerd door J. Wilmotte & Zoon van Luik in 1889 naar tekeningen van arch. J. Helleputte. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

een spitsboog met drielob en is rondom versierd met gemailleerde plaatjes waarop in verschillende kleuren de meest uiteenlopende diersoorten zijn voorgesteld: apen, bijen, schildpadden, duiven, salamanders.

Centraal bevindt zich het tabernakel, opgevat als een reliekschrijn met zadeldak. Net zoals in de middeleeuwen werd er overvloedig gebruik gemaakt van filigraan, edelsteentjes, email en bergkristal. Op de deuren vindt men paaslam en pelikaan ingeschreven in een vierlob in amandelvorm, ernaast de 4 evangelistensymbolen. Boven het tabernakel wordt het altaar opgesierd met een ciborium met kruisbeeld, nogmaals bekroond met een losstaande calvariegroep. Het geheel is beladen met bewust gekozen opschriften zoals 'Ecce panis angelorum factus cibus viatorum' uit het graduale van de mis van sacramentsdag.

Onderaan de altaartreden bevindt zich een eiken communiebank, die nog als knielbank wordt gebruikt.

Achteraan de kapel voorzag Helleputte een dubbel doksaal gedragen door 4 zuilen waarboven spitsbogen. De eerste verdieping was voorbehouden voor de zieken die

zich vanuit het klooster rechtstreeks naar de kapel konden begeven. Op de tweede verdieping stond oorspronkelijk het orgel, dat echter jaren geleden verkocht werd.

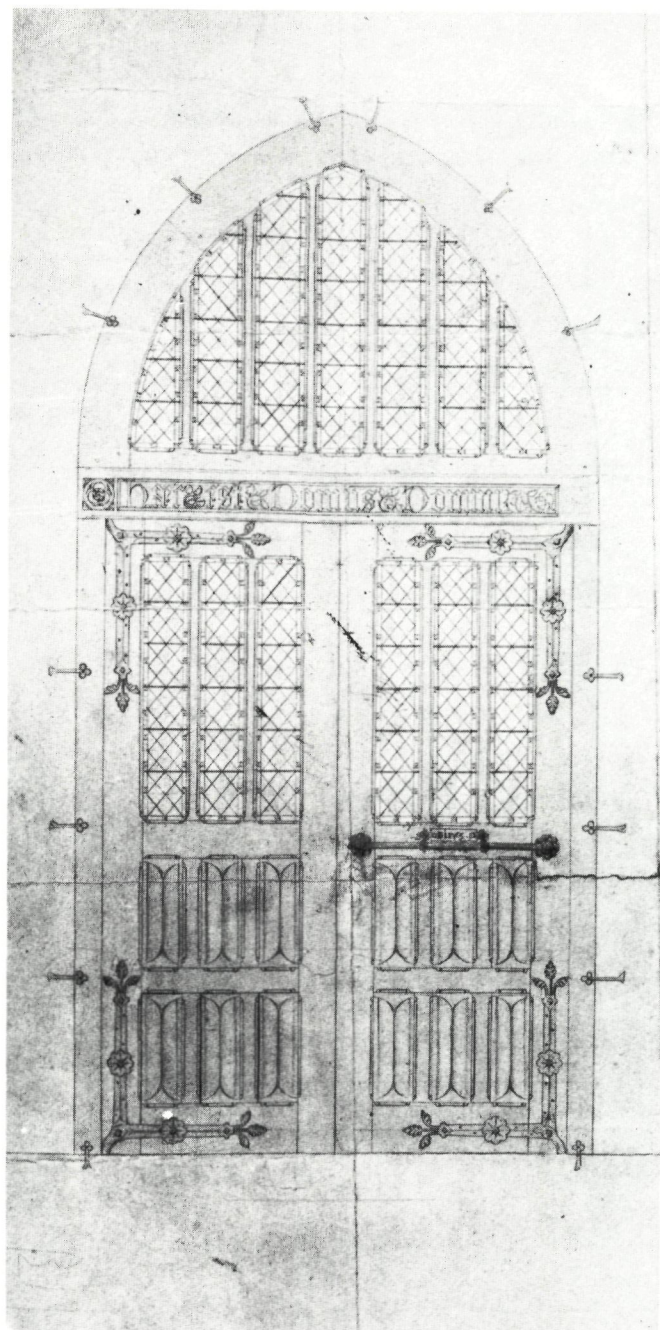
Er werd dankbaar gebruik gemaakt van verschillende materialen en vormen om de eerder zware constructie een elegant aspect te geven. Ook de opschriften in de vierlobben ontbreken niet. Zelfs de verankeringen werden gekleurd en kregen de functie van een ornament. In de westgevel zijn er enkele roosvensters, 7 met drielob op de 1ste verdieping en één groot met 8 lobben bovenaan.

Het oratorium ten zuiden van het koor, een tweede kapel eigenlijk, is veel soberder opgevat. Het gaat hier om een kleine eenbeukige ruimte met een houten spitstongewelf. Enkel aan de westzijde zijn er ramen die licht ontvangen, telkens drie onder 1 boog, en ingevuld met gewoon helder glas. Op de verdieping loopt een gaanderij met eenvoudige houten balustrade in dennehout. De decoratie van de muren bestaat hoofdzakelijk uit een schildering van voegwerk en tussenin sierboorden van schabloonwerk. Naast heiligenbeelden en een kruisweg vindt men boven op de

Gevel van de kapel met westelijk hoektorentje aan de tuinzijde.

Uitvoeringsplan van de toegangsdeur van de kapel (Archief R. Lemaire, Begijnhof-Leuven). (Foto R.M.L.Z.)

gaanderij nog een klein altaartje met langs weerszijden een uitstalkast waarin persoonlijke voorwerpen van Fanny Kestre en Kardinaal Deschamps als relieken worden bewaard.

Nabeschoouwing

De Julianakapel kan gelden als een meesterwerk van de neogotiek: een voorbeeld van kerkbouw tijdens de bloei-periode van deze stijl en van de toepassing van de meer polychrome richting in de neogotiek.

Tevens is Helleputte erin geslaagd in de decoratie het programma in het teken van de eucharistie consequent en logisch uit te drukken. Hiertoe wordt de symboliek van de middeleeuwen tot nieuw leven gebracht en educatief uitgewerkt.

De Julianakapel komt naar onze mening ongetwijfeld in aanmerking om als monument beschermd te worden en dit voornamelijk om kunsthistorische redenen, meer bepaald als een oorspronkelijk, kwaliteitsvol en integraal bewaard neogotisch ensemble. Zelfs de recente liturgische vernieuwingen lieten de ruimte en het meubilair volkomen onaan-geroerd...

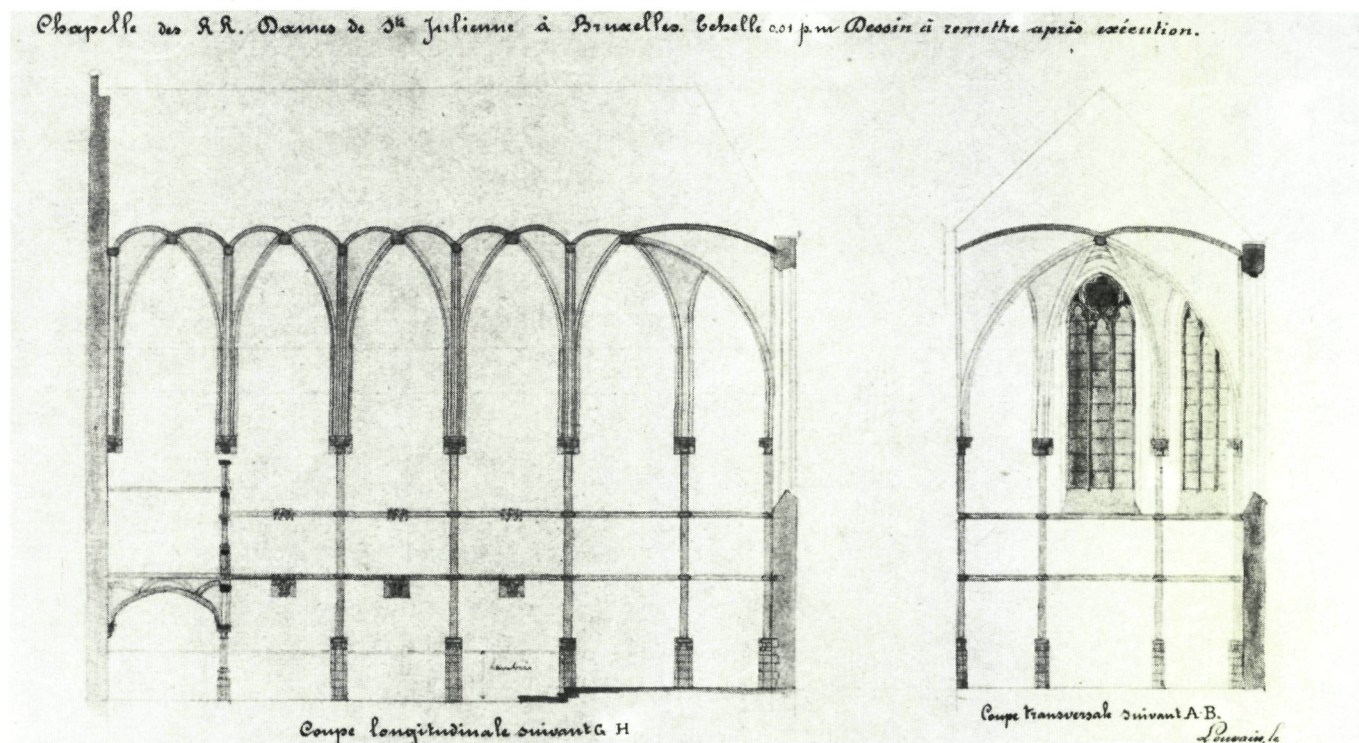
Voetnoten

(1) De gegevens i.v.m. de familie d'Arenberg en de oorsprong van de kapel werden ons schriftelijk medegedeeld door de religieuzen.

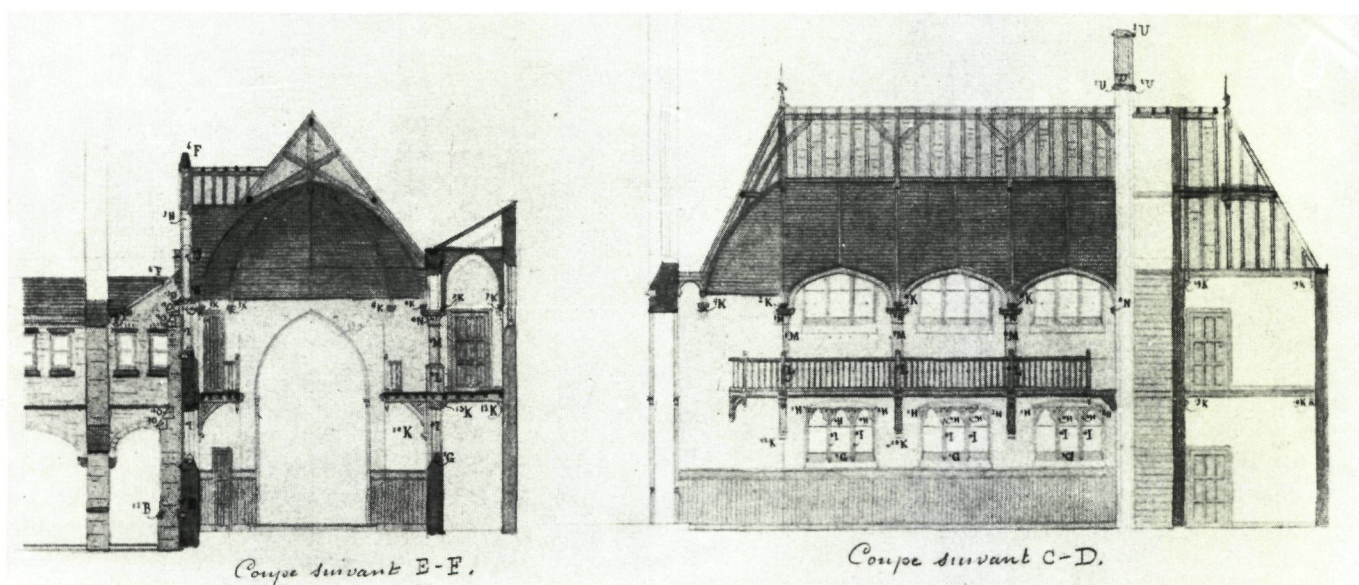
(2) Over J. Helleputte zie: D. Sabbe, *J.B. Bethune, promotor van de neogotische beweging*, in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, 1979, p. 267-355 en meer speciaal p. 347-350 en Id., *J. Helleputte, Leven en werk (1852-1925)*, dl. 1: 1852-1902, K.U. Leuven, s.d. (onuitgegeven verhandeling).

(3) De theoretische basis van deze richting is terug te vinden in geschriften van de Engelse architect A.W. Pugin (1812-1852) zoals *Contrasts*

(1836) en *The True Principles of Pointed or Christian Architecture* (1841). Voor hem „vormden Christendom, middeleeuwen en gotiek een onverbreekbare eenheid; in zijn ogen was de gotiek dan ook de enige stijl, die met het Christendom in overeenstemming kon worden gebracht, en hij wenste deze trant met uitsluiting van elke andere toegepast te zien niet alleen voor kerkarchitectuur doch voor alle denkbare opdrachten (exclusivisme)”.
J. Van Clevén, *Vlaamse neogotiek in Europees perspectief*, in *Vlaanderen*, nr. 174, 1980, p. 9 e.v.

Langs- en dwarsdoorsnede van het oratorium (Archief R. Lemaire, Leuven). (Foto R.M.L.Z.)

Langs- en dwarsdoorsnede van de kapel (Archief R. Lemaire, Leuven). (Foto R.M.L.Z.)

Het karmelietessenklooster aan de Rosier in Antwerpen

Madeleine Manderyck
R.M.L.Z.

Naar aanleiding van de vierhonderdste verjaardag van het overlijden van Teresia van Avila (1515-1582) herdenkt de karmelietessenorde dit jaar haar stichteres. Het was voor ons een gelegenheid om nader in te gaan op de geschiedenis van de Karmel in Antwerpen en om de waarde en betekenis van dit oude klooster aan de Rosier in het daglicht te stellen.

De kloostergebouwen kwamen hoofdzakelijk in de zeventiende eeuw tot stand en worden thans nog door de karmelietessen bewoond. De geslotenheid van deze contemplatieve gemeenschap, steeds beperkt in aantal, en de eigen karmelitaanse geest bewaarden dit 'Spaanse' monasterium als een gaaf ensemble met authentiek karakter.

Tuingevel van de zogenaamde vleugel van de Infante. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

De Antwerpse Karmel in historisch perspectief

De oorsprong van de karmelietenorde wordt gesitueerd in de 12de eeuw op de berg Karmel in Palestina, wanneer

kluizenaars uit het westen er een streng leven beginnen in navolging van de profeet Elia. In het West-Europa van de late middeleeuwen vormden zij een bloeiende bedelorde onder de naam 'Orde van O.-L.-Vrouw van de Berg Karmel'. Zij onderhielden de verzachte regel van Albertus. De hervorming van de karmelietenorde naar de oorspronke-

De kloosterrefter. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

lijke strenge regel gebeurde in het Spanje van de inquisitie. Teresa van Avila trad er in 1535 in Avila op de Castiliaanse hoogvlakte binnen in het karmelietessenklooster en verwezenlijkte er de 'Teresiaanse hervorming': herstel van de oorspronkelijke, strenge regel met centraal het contemplatieve ideaal. Door bemiddeling van Filips II verkreeg ze van Paus Gregorius XIII de onafhankelijkheid van haar orde, de Hervormde Ongeschoeide Karmelietessen. Zeventien kloosters werden in Spanje door *la madre* gesticht.

De talrijke stichtingen van Teresiaanse Karmels in de Spaanse Nederlanden in de zeventiende eeuw (1) gebeurden in het licht van de versterking van het katholieke Spaanse gezag alhier. Naast het vestigen van de militaire macht, trachtten de Spaanse vorst en de landvoogden Albrecht en Isabella ook een geestelijke strijd te voeren tegen de reformatie. De ligging van de Antwerpse Karmel dicht bij de Spaanse citadel moet in die zin begrepen worden.

Het Antwerpse klooster werd gesticht door de Spaanse Anna van St.-Bartholomeus (1549-1626), de gezellin van Teresa. Het had dan ook nauwe banden met de Spaanse *fundaciones*. In 1612 nam de stichteres haar intrek in een klein huis bij de St.-Jacobskerk om in 1615, zoals verhaald in de kloosterkronieken „de grondslagen te leggen van het

gebouw waar zij leven moesten”. Nadat zij verscheidene plaatsen in de stad bezocht had, zonder voldoening, bleef Anna van St.-Bartholomeus stil bij die, waar thans het kloostergebouw is, in de straat die men doorgaans de Rosier noemt, niet ver van de grote wapenplaats tussen de stad en het kasteel. Zodra zij deze afgelegen plaats midden in de weiden en de velden ontdekt had, sprak de moederstichteres: „Hier zullen de vogels met hun gezang mijn dochters helpen zich tot God te verheffen” (2). Deze keuze is kenmerkend voor de Teresiaanse geest, die meer aandacht geeft aan de betrokkenheid met de natuur dan aan het kloostergebouw zelf. Hoewel thans in de stedelijke drukte gelegen, blijft het klooster met zijn ruime, ommuurde tuin nog steeds een oase van rust.

Omtrent de bouwgeschiedenis van het karmelietessenklooster werden vooralsnog weinig gegevens gepubliceerd. Een eerste onderzoek van het kloosterarchief, met onder meer de kapittelbesluiten, bewaard vanaf 1659, de kloosterkronieken en de documenten opgemaakt bij de opheffing van de orde in 1782 (3) maakte het ons toch mogelijk de bouwfasen in grote trekken te identificeren.

Het klooster kwam hoofdzakelijk in de 17de eeuw tot stand. Enkele data verduidelijken de bouw.

De oorspronkelijke akten, waarbij in 1615 toestemming

verleend werd voor het oprichten van het nieuwe klooster door de Aartshertogen, de Bisschop en de Stad, berusten in het kloosterarchief. In datzelfde jaar werd de eerste steen gelegd door Albrecht en Isabella. Waarschijnlijk was het de eerste Karmel aan Teresia van Avila toegewijd.

Na het optrekken van de eerste kloostervleugels vanaf 1615, waaronder waarschijnlijk de 'vleugel van de Infante', gebeurde de eerste steenlegging van de huidige kerk in 1636 door de Kardinaal Infant Ferdinand; in 1639 was de kerk klaar (4). De datum 1640 op de makelaar van de slotpoort verwijst naar de bouw van deze vleugel die aansluit bij de kerk, en waarin de spreek- en ontvangstruimte zijn ondergebracht. Hierna werd de bouw van de straatvleugel aangevat, waarvan de gevel aan de straatzijde, samen met de bouw van *le quartier de dehors avec le frontespice du couvent*, dateren van 1653 (5). Het klokketorentje werd in 1666 opgetrokken (6). Volgens de kloosterkronieken werd R. Père Ange de Jésus aangesteld als architect van de bouwwerken (7). Behoudens kleinere aanpassingen, zoals b.v. de bouw van de Bethlehemkluis in 1760, dateren de huidige gebouwen grotendeels nog uit de 17de eeuw.

Anders verging het de stoffering van het klooster. Door het edict van Jozef II werd deze contemplatieve orde in 1783 immers afgeschaft. Haar goederen werden openbaar verkocht in 1784-85. De gebouwen bleven echter in haar bezit, maar deden dienst als kazerne en hooimagazijn (8). In 1790 keerden de kloosterlingen terug. Volgens een *Notitie Boeck* in het kloosterarchief werden belangrijke herstellingswerken uitgevoerd in 1790-1793. De talrijke betalingen — onder meer aan metsers, schaliedekkers, smeden, timmerlui, huisschilders, beeldhouwers en stukadoors — wijzen er op dat het klooster in de Oostenrijkse tijd

verminkt werd, wat eveneens wordt aangetoond door de verkoop van partijen ijzer, lood en steen in 1784 (9).

In 1796 werden de karmelietessen door de Fransen verdreven en de gebouwen werden verkocht.

Reeds in 1801 konden de kloosterlingen opnieuw hun intrek nemen in een gedeelte van hun klooster. Kerk en kloosterpand bleven tot 1843 in gebruik door de St.-Jorisparochie, die — blijkens de kronieken — de gebouwen in zeer verwaarloosde toestand achterliet (10). In 1854 werd het huidige, gesmeed ijzeren hekken geplaatst ter afsluiting van het pleintje voor de kapel (11). Een wervelwind vernielde het klokketorentje in 1876; in het volgend jaar werd het heropgebouwd (12).

Bij Koninklijk Besluit van 19.4.1955 werd het karmelietessenklooster wettelijk beschermd als monument. Vanaf 1967 werden restauratiewerken uitgevoerd onder leiding van architect J. Stynen: de gevel van de Infante, de kerkgevels en de gevels aan de straatkant werden hersteld. Met het schilderen van het kerkinterieur wordt binnenkort een aanvang gemaakt.

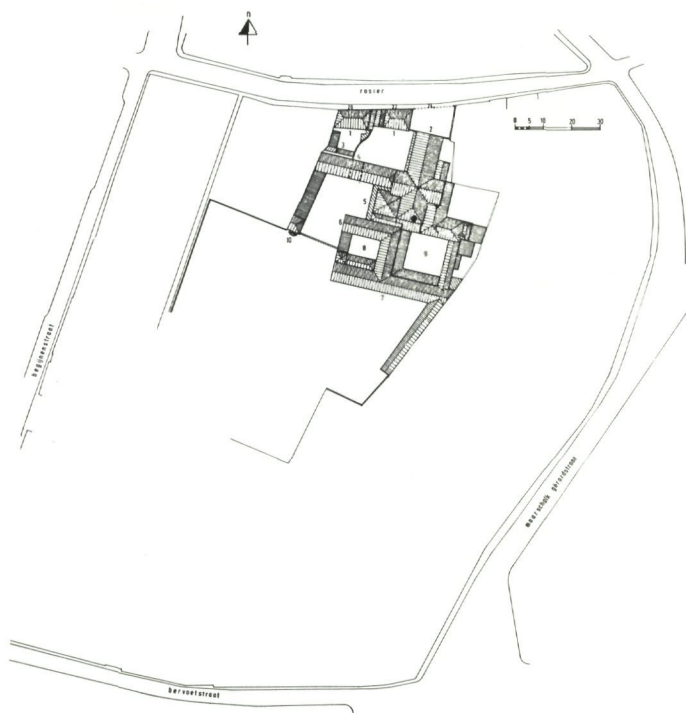
De kloostergebouwen

Om het karakter van dit monasterium te begrijpen is het noodzakelijk de eigen karmelitaanse spiritualiteit te belichten. Het karmelietenleven wordt thans nog beleefd in de geest van de Teresiaanse hervorming. Centraal hierin staat het contemplatieve leven met het mystieke gebed in een totale onthechting en volledige afwending van de wereld. De strenge clausuur, de afzondering in de cel, het stilzwijgen, de armoede, het gebed en de dagelijkse arbeid zijn essentiële elementen van dit gemeenschapsleven met

Restauratieontwerp van klooster en kerk (1975) naar J. Stynen.

Dakenplan (1979) door Stad Antwerpen, Dienst voor Werken.

De kloostergebouwen gezien vanuit de tuin. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

uitgesproken elementen van een kluizenaarsbestaan. Deze strenge regel weerspiegelt zich in de soberheid van de kloostergebouwen: witte muren, plankenvloeren en vloeren in gebakken tegels, naakte gangen en vertrekken. Door de grote eenvoud heerst hier een indrukwekkende rust. De Spaanse strengheid en het mystiek ideaal zijn in dit Antwerpse klooster nog steeds tastbaar aanwezig.

Een rondgang.

Aan de straatzijde symboliseert de imposante, blinde lijstgevel met zijn barokke toegangspoort de geslotenheid van dit monasterium, hoewel het stadsbestuur bij de stichtingstoelating in 1615 uitdrukkelijk vereist had geen blinde straatgevel te bouwen. De vergelijking kan gemaakt worden met de gevel (met vensters) van de nabijgelegen Karthuis in de St.-Rochusstraat, waarmee nauwe relaties bestonden en die dateert uit dezelfde periode.

De poort geeft toegang tot de binnenkoer, aan de zuidzijde afgesloten door de brede gevelvleugel van het slot (1640); centraal staat de rondboogvormige slotpoort met aan weerszijden de grote en kleine spreekkamer. Hier worden de bezoekers toegelaten en van achter een ijzeren tralie kunnen zij er spreken met de kloosterlingen.

In de grote spreekkamer bewaart men een schilderij met het portret van de stichteres, alsmede een 16de-eeuwse Antwerpse triptiek met de 'Aanbidding der Wijzen'. Langs de slotpoort betreden wij een tweede binnenhof, die naar de kloostertuin leidt. De belangrijkste gevel van het klooster, de zogenaamde 'gevel van de Infante', kijkt uit op deze ruime, ommuurde tuin en is opgetrokken in traditionele bak- en zandsteenstijl. In deze vleugel bevinden zich de refter, de recreatiezaal, de keuken en het pomphuis, terwijl de verdieping ingenomen wordt door de cellen.

Vanuit de tuin gezien, wordt het kloostercomplex gekarakteriseerd door de speelse afwisseling van hoeksgeplaatste lijst- en puntgevels en steile daken, gedomineerd door het klokketorentje.

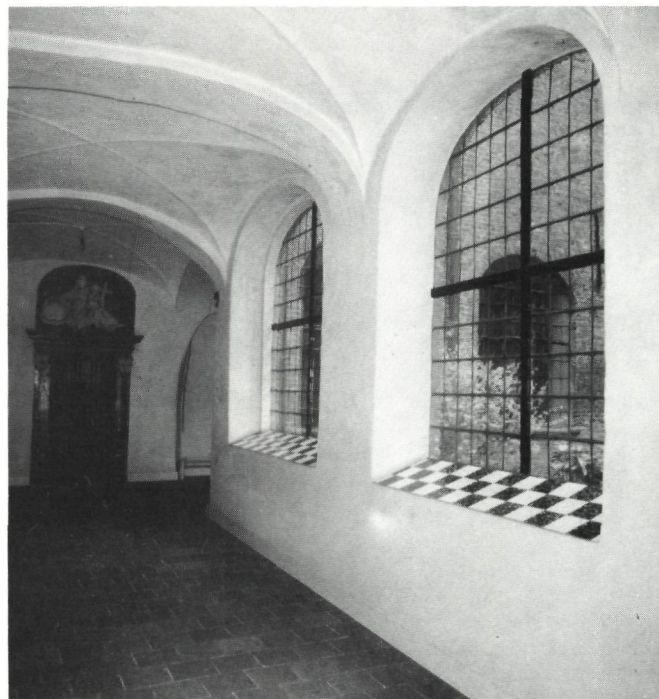
In de tuin bevinden zich verschillende kluizen, waar de karmelietes zich kan afzonderen. De Bethlehemkluis werd gebouwd in 1760 (cartouche op de verdieping). Het is een klein bakstenen gebouwtje met hoge, licht getoogde vensters. In tegenstelling tot de kloostergebouwen zelf bezit de kluis een verzorgd en zelfs luxueus interieur met rococo-stucwerk, beschilderde deuren (Maria Magdalena en Petrus) en een verzorgd altaartje met rocaille-motieven.

Een brede, naakte gang geeft toegang tot het grote pand, het centrale gedeelte van het klooster, dat een vierkante binnenhof omsluit. De pandgangen waaromheen de gemeenschapsruimten gegroepeerd zijn, worden gedomineerd door witte muren, bepleisterde kruisgewelven, brede boogvormige vensters uitkijkend op de pandhof en een oude tegelvloer in rood-gebakken aarde (13). De vensterbanken zijn afgewerkt met witte en bruinkleurig gemarmerde majolicategels in dambordpatroon. Deze tegels vonden wij op verschillende plaatsen in het klooster, onder meer ook in de uitwerking van wandnissen.

De toegang tot het grote pand. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

De westelijke pandgang. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

De toegang tot de grafkelder (1661-62). (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

Het altaar in de cel van Anna van St.-Bartholomeus, stichteres van het klooster. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

Van uit het ruime zusterkoor, dat uitgaat op het koor van de kerk, volgen de kloosterlingen de diensten in de kerk. Het grote, ijzeren traliewerk tussen kapel en zusterkoor werd enkele jaren geleden weggenomen. Vermeldenswaard is het 17de-eeuwse communiebank in barokstijl. In de pandgang is er boven de toegang tot de grafkelder, gebouwd in 1661-'62 (14), een halfverheven beeldhouwwerk met de voorstelling van de H. Maagd met het kind

Jezus en het wapenschild van de Bournonville (± 1666) in een verzorgde laat-barokstijl. Aan de zuidkant van het pand ligt de refter, waarvan de hoge kruisvensters uitkijken op de kloostertuin. De inrichting van dit vertrek is uiterst sober en kenmerkend voor een karmelietessenklooster: smalle, eenvoudige grenenhouten tafels met banken geplaatst in twee lange rijen; aan het hoofd een tafel voor de priorin en haar assistente, met

boven hen het naakte kruis. Op de oorspronkelijke vloer van rode gebakken tegels werd in 1790 de huidige grenen-vloer gelegd (15). Het vaatwerk bestaat uit eenvoudige schalen en kruiken van geglazuurd aardewerk, zoals het ook in de Spaanse Karmels te vinden is. Interessant is het kruikje van de stichteres dat thans in zilver gevat, nog steeds in het klooster wordt bewaard, benevens twee bordjes in majolica, volgens de overlevering afkomstig uit de ziekenkamer.

Kruikje in aardewerk van de stichteres. Werd later in zilver gevat (eerste kwart 17de eeuw). (Foto R.M.L.Z.)

Door middel van een doorgeefluik staat de refter in verbinding met de keuken, gedomineerd door een monumentale schouw met gekalkte wit natuurstenen schouw-wangen.

Het pomphuis, ingericht in 1670 (16), bewaart nog het oude pompmechanisme van gesmeed ijzer en de hardstenen waterbakken versierd met fraai uitgewerkte engelenkopjes. De traphal ernaast, met bewaarde tegelvloer in zwart-rood ruitmotief, geeft toegang tot de verdieping, waar de balkenzoldering zich donker aftekent tegen een lange cellengang met plankenvloer en witte muren.

Tegenover de vensters liggen de cellen afgesloten door eenvoudige houten deurtjes. Ze zijn van een uiterste eenvoud. Hier ook beheerst het naakte kruis de kamer. De cel van de stichteres Anna van St.-Bartholomeus is ingericht als bid-

plaats met een klein altaar in een verzorgde rococostijl. Aan het einde van de cellengang bevindt zich de archiefkamer, waar heel wat authentieke stukken bewaard worden. De verdere studie van dit archief zal ongetwijfeld interessante gegevens aan het licht brengen. Zo b.v. wordt een briefwisseling met Spaanse kloosters bewaard, terwijl uit de kronieken blijkt dat het Antwerpse klooster in de 17de eeuw beeldhouwwerk kocht om het naar Spanje te verzenden. (16).

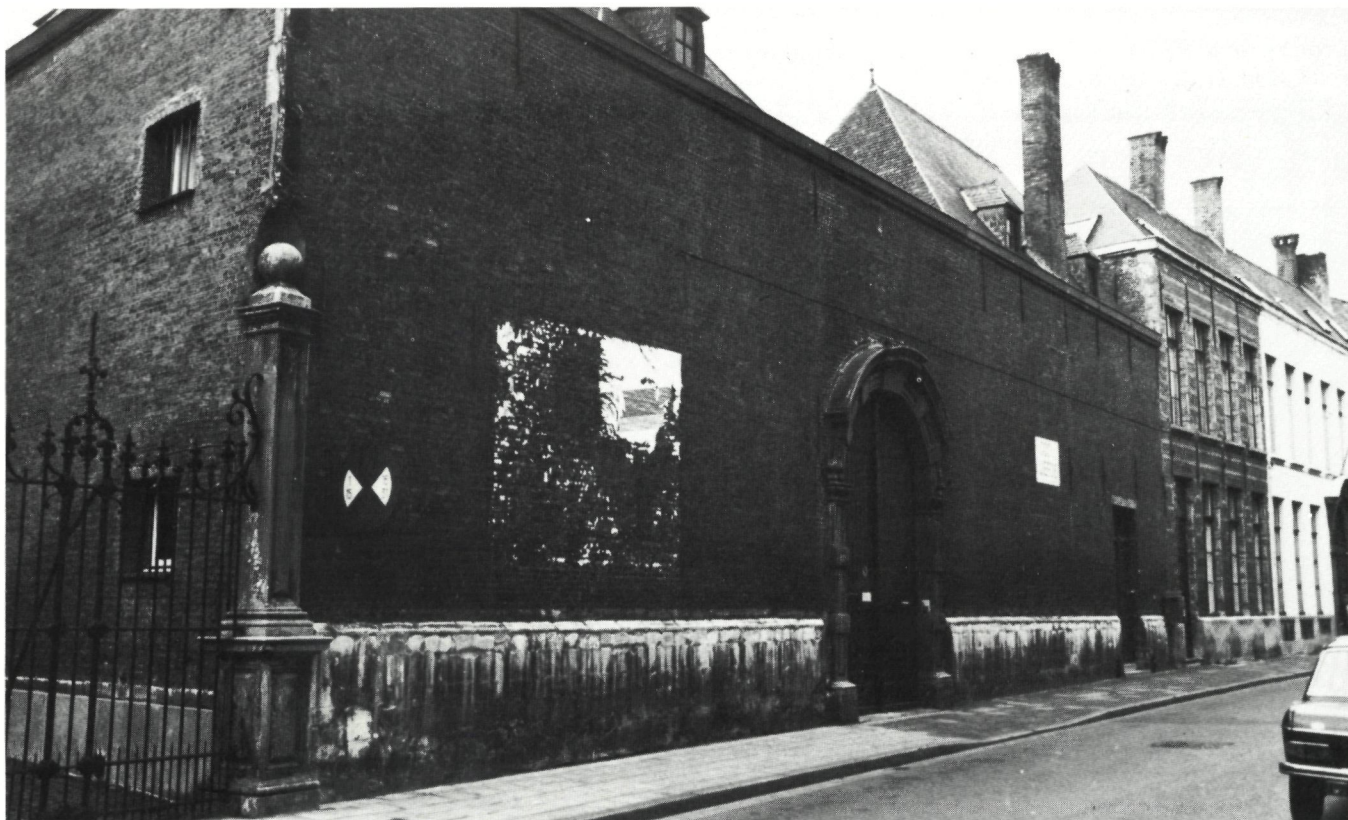
De kloosterkerk is een éénbeukig kruiskerkje met recht afgesloten koor en wit natuurstenen puntgevel aan de straatzijde (17). Een fraai barokpoortje (1653) met segmentboogvormig fronton, markeert de toegang. Het interieur is sober, met bepleisterde kruisgewelven en hoge segmentboogvormige vensters. Van het oorspronkelijke 17de-eeuwse meubilair is niets bewaard gebleven. Het huidige marmeren hoogaltaar in barokstijl omsluit het monumentale schilderij met de voorstelling van Teresia van Avila door N. De Keyser van 1853 (18). De zijaltaren zouden ontworpen zijn door architect Van Cuyck als maquette voor altaren in de O.-L.-Vrouwekathedraal in Antwerpen. Preekstoel en communiebank dateren van 1790 en zijn van de hand van Van der Meer (19).

Bij ons bezoek aan het klooster trof ons bijzonder de monumentale soberheid en de gave authenticiteit van dit monasterium, van bij de stichting tot heden nog steeds bewoond door de Ongeschoeide Karmelietessen. Met het schetsen van de geschiedenis van dit klooster en met het belichten van de betekenis van deze gaaf bewaarde gebouwen, hebben wij getracht het begrip authenticiteit te illustreren.

De cellengang. (Foto P. Somers, R.M.L.Z.)

Het poortgebouw aan de straatzijde. (Foto R.M.L.Z.)

Voetnoten

Onze erkentelijke dank gaat naar de Zusters Karmelietessen die ons ondanks de strikte geslotenheid van hun kloostergemeenschap toelieten een bezoek te brengen aan het klooster en ons zeer behulpzaam waren bij het onderzoek, in het bijzonder van het kloosterarchief.

(1) Karmels van Brussel en Leuven in 1607, Bergen in 1608, Mechelen in 1617, Gent in 1622, Brugge in 1626, Kortrijk in 1649.

(2) Kloosterarchief, kronieken, Ms. H, 2a, f 84-85.

(3) Kloosterarchief „Livre des Actes du Chapitre: comanse le premier de 9bre 1659” (in het archief onder het nummer G 6). Kloosterarchief „Histoire, ou relation des choses principales arrivées dans la Fondation de RR des Meres Carmelites Deschaussées de la ville d'Anvers, depuis qu'elle fut faite par la V.ble Mere Anne de S. Barthelemy compagne inseparable de la S. Mere Terese l'an 1612 iusques a l'an 1664. Escrite par commandement des Superieures par une Religieuse du mesme convent M.DCL.XIII” (in het archief onder het nummer ms H, 2a). Onder de documenten van de opheffing is voornamelijk van belang de „Staat van alle de meubelen en de effecten van het klooster der Spaensche Theresiaenen tot Antwerpen, ... 18 april 1782”.

(4) Kloosterarchief, Ms. H, 2a, p. 313.

(5) Kloosterarchief, Ms. H, 2a, p. 408-409.

(6) Kloosterarchief, G 6, p. 8 V.

(7) „nre V. mère dut estre fort embarrassée entre les briques et mortier ... Comme il fut necessaire d'avoir un Architecte pour bien disposer le bastiment; elle 's adressa a son superieur, qui luÿ ennoÿa un de ses Religieux nommé le R. pere Ange de Jesus, qui depuis a fait paroistre en plusieurs occasions qu'il estoit bien entendu en cet art; mais qui pour lors n'en avoit querre d'experience, neantmoins, nre V. Mere le reçeut, comme estant envoyé du celuy qui luÿ tenoit la place de son Dieu; et quoÿ qu'il commit plusieurs fautes au bastiment, et que plusieurs qui s'en appercevoient, en advertissaient nre tres zelée mere, elle repondoit toujours dans son calme ordinaire, que l'importance estoit d'obeir, et qu'a ce prix elle se soucioit peu de tout perdre. D'ou nous avons grand suiet d'esperer que son édifice ne s'ébranlera iamaïs estant si puissamment affermy sur la base inébranlable de cette sainte vertu, qui est de toute la vie religieuse et monastique”, uit de kloosterkronieken.

Kloosterarchief, Ms., H, 2a, p. 89-90.

(8) Kloosterarchief, H, 3/1, p. 2 R.

(9) Kloosterarchief „Coype van het vercocht Eyser van den gesupprimeerden kloostere der Spaensche Theresianen binnen Antwerpen ... april 1785”.

(10) Kloosterarchief, Ms., H, 3, p. 42 en G 6, p. 89 R.

(11) Stadsarchief Antwerpen, bouwtoelating, Bouw D2, 1854, M.A. 20.105/3, doss. 612.

(12) Kloosterarchief, G 6, p. 102 R

(13) De vermelding in 1790 „...à la place devant le réfectoire, qui estoit ouverte en forme de galerie, c'est ainsi que le furent aussi les cloîtres dans le principe” zou er kunnen op wijzen dat het pand oorspronkelijk open was. Kloosterarchief, H, 3/1, p. 2 V

(14) Kloosterarchief, G 6, p. 9 V en H, 2a, p. 412-413.

(15) Kloosterarchief H, 3/1, p. 2 V.

(16) Kloosterarchief, Ms, H, 2a, p. 282.

(17) Volgens Platenga ontstond de gevel onder invloed van de nabijgelegen St.-Augustinuskerk n.o.v. W. Cobergher, begonnen in 1615.

(18) Een ontwerp schets wordt bewaard in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen, Inventarisnummer 2138 (1/141).

L. Schoonbaert en M. Cardyn, *Tekeningen, aquarellen en prenten 19e en 20ste eeuw*, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, Antwerpen, 1981, p. 219. Met dank aan Mevr. M. Cardyn voor de vriendelijke mededeling.

(19) Kloosterarchief, Notitie Boeck van verschijde werken in de kerck als binnen het clooster betaalt door perticuliere personen (1790-1793).

Beknorte bibliografie.

Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Deel 3nb, stad Antwerpen, Gent (1979) p. 438-442.

Vier eeuwen Discalsen 1568-1968. Geschiedkundig overzicht van de Theresiaanse hervorming, Gent, 1968.

W. Nigg, *Teresia van Avila en haar tijd*, Gent, 1981.

J.H. Platenga, *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant depuis le règne des Archiducs jusqu'au gouvernement Autrichien (1598-1713)*, Den Haag, 1926, p. 127-129.

Het St.-Jansbeeld uit de Agapituskerk te Vliermaal.

Marjan Buyle

R.M.L.Z.

Het St.-Jansbeeld van Vliermaal werd in het begin van vorig jaar aan een conserveringsbehandeling onderworpen. Van deze gelegenheid werd tevens gebruik gemaakt om een onderzoek uit te voeren van de resterende polychromiefragmenten en aan de hand hiervan een beschrijving voor te stellen van de oudste stofferingen.

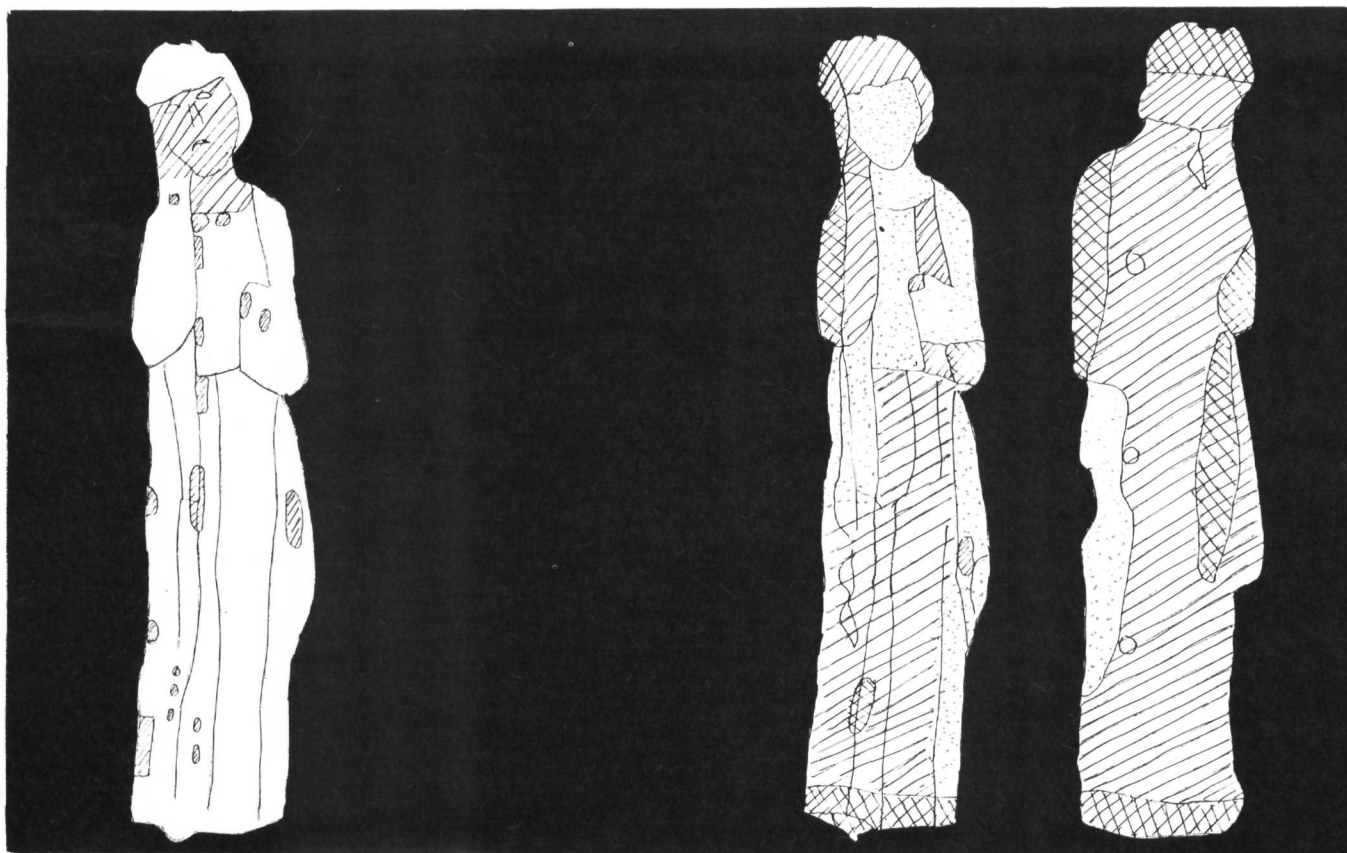
Het St.-Jansbeeld van Vliermaal keerde na jarenlange omzwervingen in de Brusselse hoofdstad, waar het zelfs de burelen van de administratie sierde, naar zijn bescheiden dorpskerk in Limburg terug. Een vreemde geschiedenis als men bedenkt dat dit beeld reeds in 1913 om vrij onduidelijke redenen (verkoop, advies voor restauratie,...) naar Brussel werd verstuurd en daar door allerlei omstandigheden zo lang bleef dat uiteindelijk nog bijna niemand zich de herkomst herinnerde, tot de kerkfabriek van Vliermaal in zijn archieven dook en 'hun' St.-Jan terug op het spoor kwam! Bij gebrek aan oud fotografisch materiaal kon eigenlijk nooit met zekerheid bewezen worden dat het wel degelijk om dit bepaald beeld ging. De ijverige pastoor hield zelfs, gewapend met een recente foto van de St.-Jan, een heuse enquête onder zijn dorpsgenoten die geboren waren vóór 1900, met de vraag of zij zich het beeld nog herinnerden.

Het beeld is nu teruggekeerd naar een religieuze omgeving, waar men het met veel zorg koestert en waar het opnieuw zijn oorspronkelijke functie heeft opgenomen.

Het St.-Jansbeeld behoorde oorspronkelijk tot een Calvariagroep, met een Christus aan het kruis en een Madonna. De sculptuur is van eik (Hoogte ca. 150 cm) en dagtekt uit de 14de eeuw. Ondanks de zeer zware aftakeling, vooral veroorzaakt door de houtwormaantasting, vermoedt men nog de kwaliteiten van het snijwerk, de lange en elegante plooiënval, de smartelijke uitdrukking op het gelaat. Het onderzoek van de schaarse polychromieresten heeft uitgemaakt dat ook de stoffering, alhoewel eenvoudig gehouden, toch zeer verfijnd en hiëratisch was en men kan enkel betreuren dat ze bijna volledig verloren ging.

Het jarenlange verblijf in te droge en te warme lokalen liet de vrije hand aan een vergevorderde biologische aantasting van het hout, dat langdurig en ernstig is uitgevreten door de *Anobium Punctatum* (de kleine klopkever, in onze streken de meest voorkomende soort van houtworm). Op sommige plaatsen ging de aantasting zo ver, dat ganse gedeelten van het hout verloren gingen (bovenste stuk van hoofd en schedel, rechterarm en -hand, het bovenste van de plooiën,...). Op andere plaatsen is de oppervlaktestructuur ten zeerste geschonden: het hout vertoont zichtbare wormgaten en -gangen, verticale barstvorming, opheffingen, oneffenheden, enz. Op sommige plaatsen werd bovendien schimmelvorming vastgesteld, die zich manifesteerde als kleine donkergroene vlekjes.

Resten van oude polychromieën.

Zeer zware aantasting (afbrokkeling).

Aantasten (defiguratie door vraatgangen en -gaatjes).

± gaaf (zwakke aantasting).

De polychromie

Het beeld van de H. Johannes was oorspronkelijk, zoals gebruikelijk, volledig gepolychromeerd. Schaarre restanten bleven achter op beschermde plaatsen (vooral in de diepte van de plooien). Ook is het duidelijk dat de houtsnijder rekende op een afwerking van de details in de preparatielaag: de oogleden bijvoorbeeld zijn niet in het hout, maar wel in de plamuurlaag uitgesneden. Een zorgvuldig onderzoek van deze fragmenten van de polychromie liet ons toe een hypothetische 'reconstructie' van de oudste drie polychromielagen voorop te stellen:

De originele beschildering

De preparatielaag, samengesteld uit een mengsel van krijt en dierlijk lijm, is zeer zorgvuldig en glad aangebracht. De fijne details zijn hierin uitgesneden. Op één plaats, op de zijkant van het beeld, werd over een initiële fout in de drager (een barst in het hout) een stukje textiel gekleefd van een tiental cm lengte en enkele cm breedte, waarop de preparatie werd aangebracht. Dat dit bij het vervaardigen

van het beeld gebeurde, wordt aangetoond door het feit dat resten van de oudste polychromielagen op dit doek werden aangetroffen.

De polychromie zag eruit als volgt: de St.-Jan droeg een helrood kleed, met een diepblauw boordje van een halve centimeter dat het ganse gewaad afboordt. Voor de mantel werd op de preparatielaag een lichtrode bolus aangebracht, waarop een polychromie van bladgoud en rode sgraffito (1). De binnenkant van deze mantel was effen blauw. Het boek, dat Johannes in de linkerhand als attriboot draagt, had een groene omslag en een witgrijze blad-snede met zwarte boord. Op het gelaat zijn restanten van wit aangetroffen op de wangen en rood op de mond.

De tweede beschildering

De tweede laag werd rechtstreeks op de eerste gezet, zonder een nieuwe preparatielaag aan te brengen. Het kleed was in deze periode groen, effen en zonder afboording, en de mantel donkerrood. Ook deze polychromielaag is, zoals de eerste, zeer dun, glad en met veel zorg uitgevoerd.

De derde beschildering

De derde laag werd op een nieuwe preparatielaag van krijt

en lijn uitgevoerd. Het kleed kreeg een orangerode kleur met een zwarte boord aan de halsuitsnijding. De kleur van de mantel is niet meer na te gaan. Deze beschildering is veel dikker dan de vorige en tevens minder glad en korrelig van uitzicht.

De eventuele volgende polychromieën zijn bij gebrek aan resten niet meer te reconstrueren. De meest recente beschildering bestond uit een monochrome dikke witgrijze laag over gans de oppervlakte.

De beschildering van het gelaat schijnt enkele keren hernomen te zijn. De huidige polychromie is niet de oorspronkelijke, maar schijnt wel een ouder, archaisch schema te herhalen. De gebruikte kleuren zijn wit, rood (voor de ruitvormige wangen en voor de mond) en zwart (voor de ogen en gedeeltelijk ook voor de neus).

(1) De sgraffito-techniek, een veel gebruikte versieringswijze van polychromieën, wordt als volgt uitgevoerd: op het hout brengt men, in verschillende lagen, de preparatie van krijt en lijn aan. Vervolgens komt hierop een laagje bolusgrond, dan het goudblad en tenslotte een gekleurde verflaag. Wanneer dit alles goed droog is, wordt met bijvoorbeeld een bot houten staafje een tekening in die verflaag uitgekrast, zodat op die plaatsen het goud terug zichtbaar wordt. Op die manier trachtte men de rijkversierde middeleeuwse stoffen met goud borduursel te imiteren.

Technisch verslag van de conserveringsbehandeling

1. reiniging en fixering

Reinigen als eerste behandeling was noodzakelijk:

- om de polychromieresten op te sporen, die door een lichte en vervuilde kalklaag en door het stof onzichtbaar geworden waren;
- omdat de daaropvolgende behandelingen dit stof zodanig zouden fixeren, dat reinigen achteraf tijdrovend en moeilijk zou worden.

Omdat de drager door uitdroging (bewaring in overmatig warm en droog milieu) en door houtwormvraat zodanig poreus geworden is, dreven de beproefde solventen het vuil enkel dieper in de houtporiën weg. De beste resultaten werden verkregen met de stofzuiger en door licht tampoeneren met watten, bevochtigd met warm water.

Voor het fixeren werden proeven gedaan met:

- **washars**: dit liet, zelfs na het reinigen met white spirit, storende donkere vlekken na in het uitgedroogde hout;
- **polyvinylacetaat**: voldeed niet, omdat de oorspronkelijke polychromie mat is;

Sint-Jansbeeld: vóór- en zij aanzicht. (Foto R.M.L.Z.)

— **gelatine:** gaf in de gegeven omstandigheden de beste resultaten. Het teveel werd nadien weggenomen met watten en warm water.

De hechting is bevredigend. In sommige gevallen moest de fixering herhaald worden.

2. behandeling tegen houtworm.

Omdat het beeld zal worden teruggeplaatst in een onbeschermde milieu (m.a.w. waar het onmiddellijk opnieuw kan aangetast worden), voldoet een vergassing niet omdat dit enkel een curatieve werking heeft.

Er is dus geopteerd voor een curatieve-preventieve insecticide-fungicide. Dit produkt wordt zorgvuldig in de wormgaten geïnjecteerd.

Resten, die op het oppervlak achterblijven, worden verwijderd met toluen. Het beeld wordt hermetisch verpakt in melinex, om te vlugge verdamping van de solventen tegen te gaan en om de werking te verlengen.

3. verharden van de drager.

Het verharden van de drager wordt uitgevoerd, na een wachttijd van 10 dagen, door injecties en drenking met het penseel van Paraloid B 72 à 10% in paraxyleen. De behandeling wordt enkele malen hernomen, telkens met de nodige wachttijd.

Het bovenste gedeelte van het hoofd en de rechterhand zijn door houtwormvraat verpulverd. (Foto R.M.L.Z.)

Het beeld tijdens de injectering van de insecticide-fungicide. (Foto R.M.L.Z.)

De bescherming van kunstvoorwerpen tegen UV-stralen

Eddy De Witte

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel

Bij het op punt stellen van een goede verlichting voor kunstvoorwerpen moet er een compromis gezocht worden tussen twee diametraal tegenovergestelde eisen: enerzijds dient het lichtniveau voldoende hoog te zijn, zodat de kunstzinnige waarde van de werken beoordeeld kan worden, anderzijds dient er rekening mee gehouden te worden dat alle licht schadelijk is voor kunstvoorwerpen en er onomkeerbare afbraakreacties in veroorzaakt. Teneinde de conservators, lichtdeskundigen en binnenhuisarchitecten te helpen werden een aantal richtlijnen en normen gepubliceerd in verband met museumverlichting (1, 2, 3).

Er wordt telkens van uitgegaan dat de kunstwerken ingedeeld kunnen worden in drie groepen. Voor elke groep is een maximum verlichtingsniveau bepaald en worden een aantal referentielampen gegeven. Deze groepen zijn weer gegeven in tabel 1.

In musea is het meestal wel mogelijk deze normen strikt te volgen. In gebouwen of lokalen die naast hun functie als tentoonstellingsruimte ook nog andere functies hebben, doen zich wel eens problemen voor. In veel gevallen is het niet steeds mogelijk de voorgeschreven normen strikt te volgen en moet er een compromis gezocht worden tussen de woon- of verblijffunctie en de vereiste tentoonstellingsvoorwaarden. Voor de verlichting betekent dit dat er een aantal maatregelen moeten worden genomen, waarbij het vermijden van alle UV-stralen een van de voornaamste is.

Uit de literatuur is het voldoende gekend dat elke elektromagnetische straling in staat is welbepaalde scheikundige verbindingen af te breken of welbepaalde scheikundige reacties op gang te brengen (4, 5). Hoe korter de golflengte van een straling is, hoe energetischer deze is en hoe zwaarder de schade is die ze kan veroorzaken. Het komt er dus op aan deze afbraakmechanismen tot een minimum te beperken. Dit betekent dat elke straling die niet bijdraagt tot de waarnemingsfunctie, weggefilterd moet worden.

In het spectrum van het zonlicht dat het aardoppervlak bereikt (fig 1) is het slechts het gedeelte van de straling tussen 400 en 750 nm dat bijdraagt tot het 'zien' van voorwerpen. Elke straling met een golflengte groter dan 750 nm wordt ervaren als warmte, de straling tussen 280 en 400 nm is gekend als UV-straling.

Kunstvoorwerpen	Aanbevolen lichtbronnen	Toegelaten verlichtingsniveau
<i>Voorwerpen die zeer weinig gevoelig zijn aan licht:</i> metalen, stenen, mineralen, edelgesteenten	Fluorescentiebuizen met een kleurtemperatuur van 4000 tot 6500 K Gloeilampen Halogeenlampen Daglicht	Geen maximumgrens: 300 lux is meestal voldoende
<i>Voorwerpen gevoelig aan licht:</i> olieverfschilderijen, tempera's leder, hout, ivoor, been, lakken	Fluorescentiebuizen met een kleurtemperatuur van 4000 K Gloeilampen Halogeenlampen Streng gecontroleerd daglicht	Maximum 150 lux Voor nieuwe installaties kan eventueel 180 lux toegestaan worden
<i>Voorwerpen die zeer gevoelig zijn aan licht:</i> akwarellen, textielen, wandtapijten, kostumes, drukwerken, tekeningen, handschriften, miniaturen, natuurhistorische voorwerpen	Fluorescentiebuizen met een kleurentemperatuur van 2700 K Gloeilampen Halogeenlampen op verlaagde spanning GEEN DAGLICHT	Maximum 50 lux Verlichting zoveel mogelijk uitschakelen

Tabel 1: Verlichtingsnormen voor kunstvoorwerpen

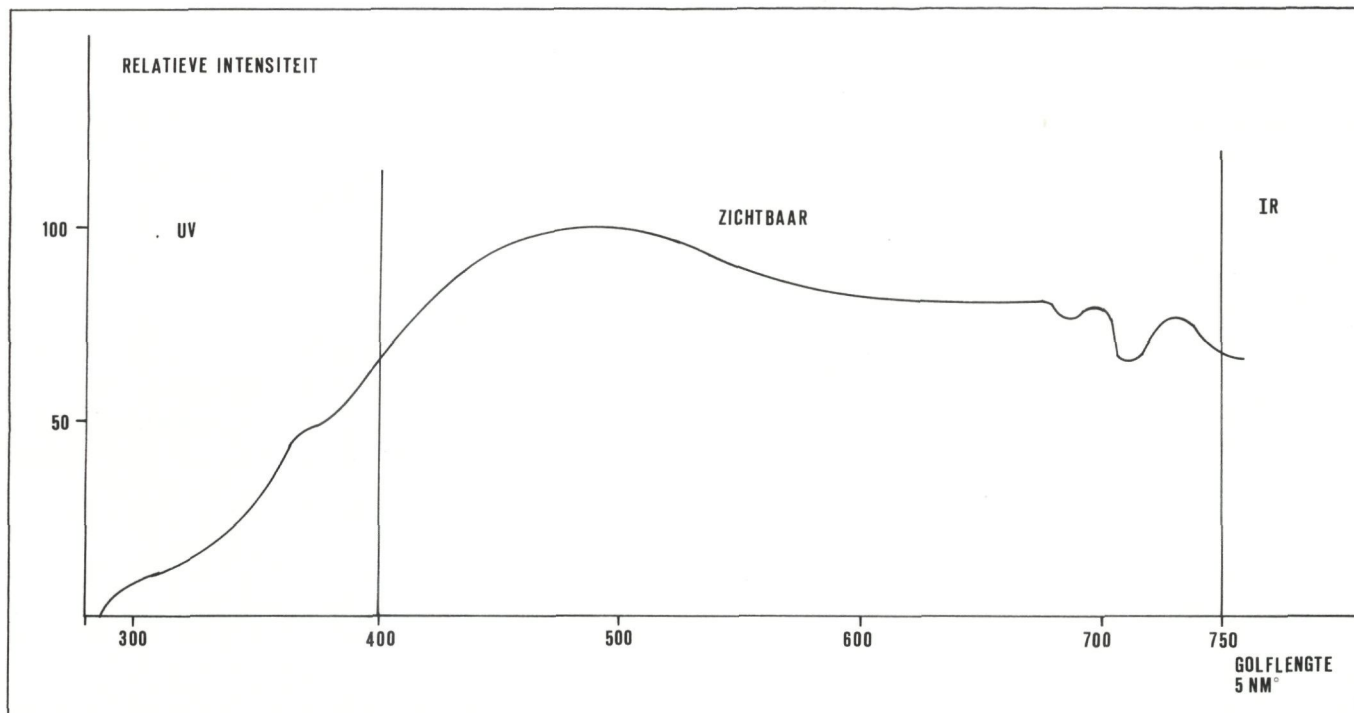

Fig. 1: Spectrum van het zonlicht dat het aardoppervlak bereikt.

Metten van het gehalte aan UV-stralen in licht

Vermits UV-stralen onzichtbaar zijn voor het menselijk oog, moet er met behulp van toestellen nagegaan worden in hoever een bepaalde lichtbron de voor ons gevaarlijke straling uitstraalt. Speciaal voor museumgebruik werd daartoe een klein en handig toestel ontwikkeld: de Crawford UV Monitor Type 760 (fig. 2). Dat toestel heeft twee

lichtgevoelige cellen, die naar de lichtbron gericht worden met ingedrukte controleknop. De meetknop wordt zodanig gedraaid dat de twee indicatorlichtjes tegelijk oplichten. Op dat ogenblik wordt op de schaalverdeling rechtstreeks het gehalte aan UV-stralen afgelezen in $\mu\text{W}/\text{lumen}$. De maximumwaarde voor kunstvoorwerpen werd vastgesteld op $75 \mu\text{W}/\text{lumen}$. Van zodra een lichtbron een hogere waarde geeft, moet die uitgerust worden met een gepast filtersysteem.

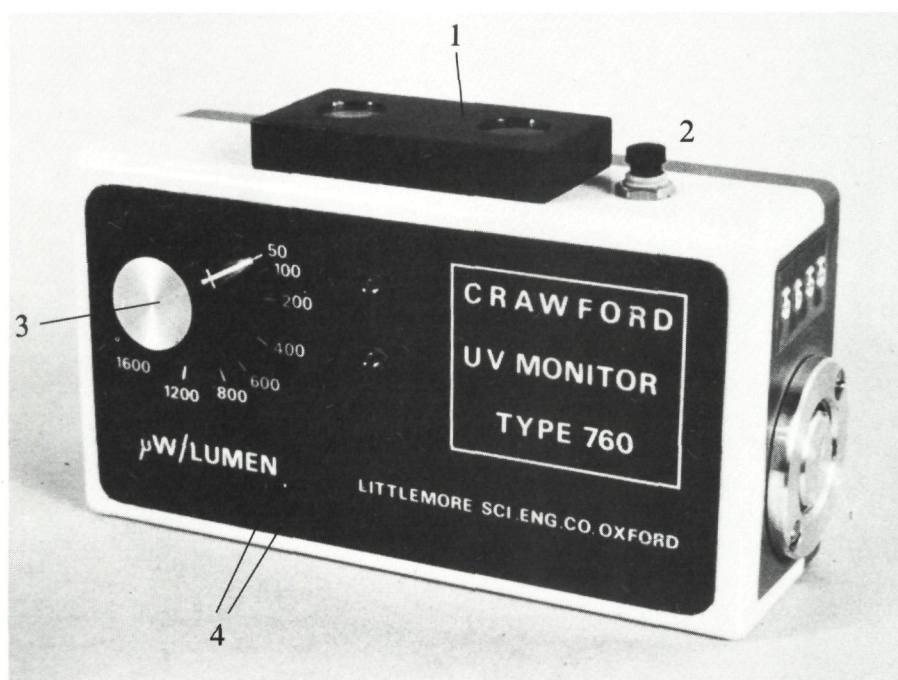

Fig. 2: Crawford UV Monitor Type 760: 1. lichtgevoelige cellen; 2. controleknop; 3. meetknop; 4. indikatorlampjes.

UV-filters

Een goede UV-filter absorbeert elke straling met een golflengte kleiner dan 400 nm, is volledig kleurloos en behoudt zijn filterend vermogen in de loop van de tijd. Er zijn momenteel een aantal materialen op de markt die in historische gebouwen gebruikt kunnen worden als UV-filter. Elk van deze zal hierna in het kort besproken worden, evenals enkele andere materialen waaraan, soms ten onrechte, filterende eigenschappen worden toegeschreven.

Vensterglas

Gewoon vensterglas houdt alle UV-stralen tegen met een golflengte korter dan 320 nm en een gedeelte van de stra-

ling met een golflengte tussen 320 en 350 nm. Het doorlatingsspectrum van een glasplaat van 6 mm is weergegeven in figuur 3.1. Hieruit volgt dat gewoon vensterglas kunstvoorwerpen niet voldoende beschermt.

Hierbij moet ook opgemerkt worden dat de oriëntatie van het raam geen enkele rol speelt. Opmerkingen als 'het venster is naar het noorden gericht' of 'er valt toch nooit rechtstreeks zonlicht binnen' zijn totaal waardeloos. Er mag nooit uit het oog verloren worden dat elk natuurlijk licht UV-stralen bevat: rechtstreeks zonlicht, gereflecteerd zonlicht, diffuse verlichting bij heldere hemel, diffuse verlichting bij bewolkte hemel. In tabel 2 zijn een aantal metingen weergegeven, uitgevoerd in oktober 1981 op het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.

Hieruit volgt dat, achter dubbel glas, de totale hoeveelheid energie geleverd door UV-stralen, de voorgeschreven norm 100 tot 1000 maal overtreft.

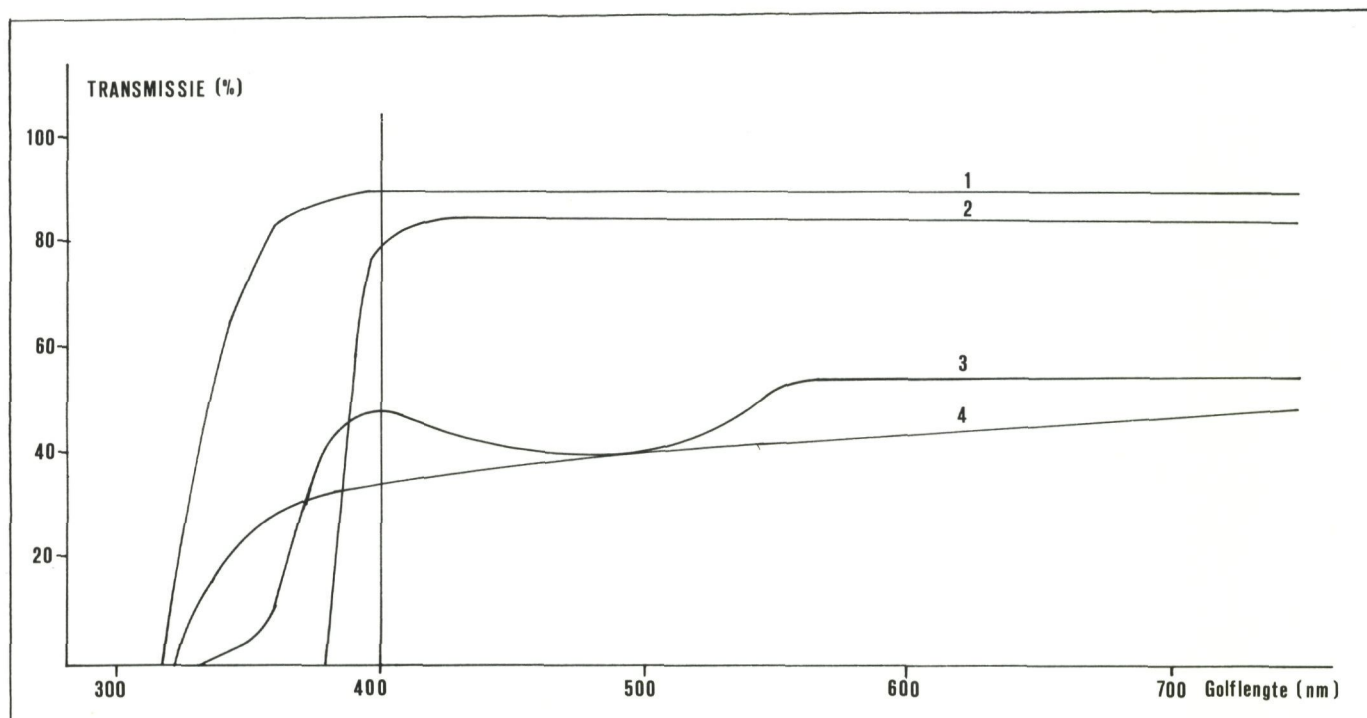

Fig. 3: Transmissiespectrum van: 1. gewoon glas; 2. gelaagd glas; 3. niet-actinisch glas; 4. UV-reflecterend glas.

Niet-actinisch glas

Niet-actinisch glas is glas dat oxiden van welbepaalde metalen bevat. Deze metaaloxiden zorgen ervoor dat een gedeelte van de UV-stralen geabsorbeerd wordt. Zoals uit figuur 3.3. blijkt is het filterend vermogen evenwel niet voldoende voor onze doeleinden. Een supplementair probleem bij deze glassoorten is dat de gebruikte metaaloxiden het glas kleuren (groen, rood, bruin) zodat de kleurweergave in de lokalen bijna steeds onvoldoende wordt.

Reflecterende beglazing

Op sommige glassoorten is tijdens de produktie een dunne oxidefilm aangebracht die een gedeelte van de opvallende straling weerkaatst. Zoals uit figuur 3.4. blijkt wordt naast een klein gedeelte van de UV-stralen ook een grote hoeveelheid zichtbaar licht gereflecteerd.

Daarbij komt dat deze beglazing niet alleen gekleurd is, maar tevens langs buiten een spiegelend effect heeft. Het is het soort beglazing dat veelvuldig in moderne torengbouw

	<i>Verlichtingsniveau (lux)</i>	<i>Gehalte aan UV-stralen ($\mu W/lumen$)</i>	<i>Total energie (mW/m^2)</i>
NBN 13-003	150	75	11,25
Rechtstreeks zonlicht :			
Z-kant	65.000	200	13.000
N-kant	25.000	500	12.500
Bewolkte hemel :			
Z-kant	5.800	350	2.030
N-kant	3.200	350	1.120

Tabel 2: **Gehalte aan UV-stralen in natuurlijk licht**

wen gebruikt wordt, maar esthetisch onaanvaardbaar is in historische gebouwen.

Gelaagd glas

Gelaagd glas bestaat uit twee of meer lagen gewoon vensterglas die op elkaar gelijmd zijn door middel van een polyvinyl butyral film. Deze plastic film absorbeert praktisch alle UV-stralen (fig. 3.2.). Het is het soort glas dat vooral als veiligheidsglas gebruikt wordt. Het heeft een zeer hoge weerstand tegen breuk en in geval van beschadiging zullen de scherven door de tussenlaag samengehouden worden. Niettegenstaande zijn hoge kostprijs is het een glasoort dat uiterst geschikt is voor de bescherming van kunstvoorwerpen tegen UV-stralen. Het geeft tevens

een verhoogde beveiliging tegen inbraak in gebouwen waar kunstwerken bewaard worden. Dit glas werd reeds gebruikt in de Tate Gallery en in de National Gallery in Londen.

Polymethyl methacrylaatplaten

Polymethyl methacrylaatplaten, beter gekend onder de merknamen Plexiglas, Perspex of Oroglas, zijn gemaakt van een buitengewoon heldere kunststof, die zelfs transparanter is dan glas. De platen zijn tevens minder breekbaar en kunnen gemakkelijk geplooid en gelijmd worden. Voor buitendoeleinden zijn ze eerder ongeschikt wegens de lage krasvastheid. De gewone platen absorberen ook niet voldoende de UV-stralen. (fig. 4.1). Er bestaan wel speciale types waaraan UV-absorbers zijn toegevoegd. Naarge-

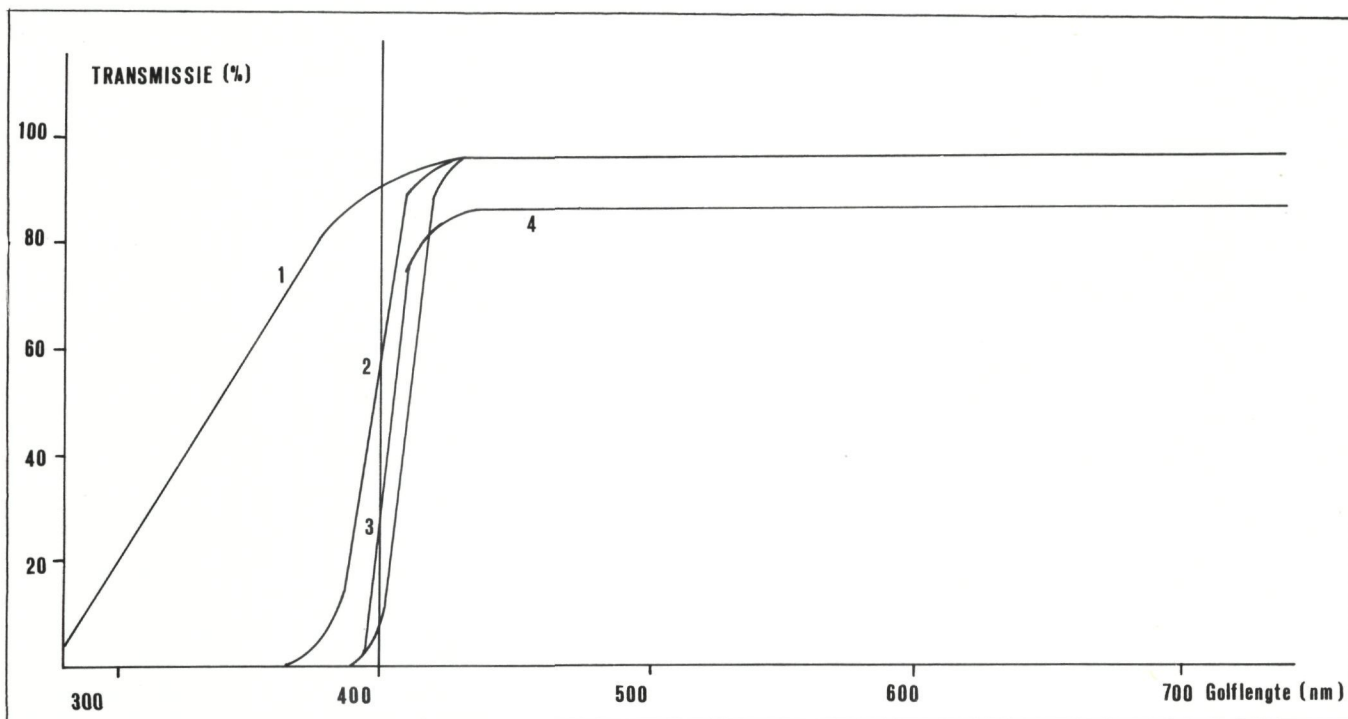

Fig. 4: Transmissiespectrum van: 1. gewoon polymethyl methacrylaatplaat; 2. + 3. polymethyl methacrylaat + UV-absorber; 4. polycarbonaat.

lang de toegevoegde stof en de hoeveelheid ervan, worden alleen de UV-stralen geabsorbeerd (fig. 4.2) of ook een gedeelte van het zichtbare spectrum (fig. 4.3). Dit laatste type biedt een nog betere bescherming, maar is lichtjes geel gekleurd.

Dit materiaal is uitstekend geschikt voor het maken van kleine vitrines of als beschermplaten voor tweedimensionele voorwerpen. Er dient nochtans rekening mee gehouden te worden dat deze kunststof gemakkelijk elektrostatisch opgeladen wordt en dan stof aantrekt. Een polymethyl methacrylaatplaat die voor een schilderij geplaatst wordt en langs de kant van de toeschouwer geregeld gekuist wordt met een droge stofdoek, kan langs de kant van het schilderij zoveel stof aantrekken dat ze met moeite doorzichtig blijft. Er moet dus rekening mee gehouden worden dat beide kanten van zo'n beschermplaat bereikbaar blijven en geregeld gekuist worden.

Polycarbonaatplaten

Polycarbonaat is eveneens een kunststof waaruit platen vervaardigd kunnen worden. Zoals blijkt uit fig. 4.4, absorberen deze platen vanaf een dikte van 3 mm alle UV-stralen. Ze zijn krasvaster dan polymethyl methacrylaatplaten en bieden een veel betere bescherming tegen breuk dan gewoon glas. Ze worden reeds gebruikt als dubbele beglazing voor gekleurde glasramen in kerken. Ze beschermen deze niet alleen tegen vandalisme maar ook tegen allerhande weersinvloeden. Wanneer polycarbonaat gebruikt wordt als beschermplaten voor schilderijen, gelden dezelfde opmerkingen in verband met het optreden van

elektrostatische ladingen als voor polymethyl methacrylaatplaten.

UV-absorberende vernissen.

Alle tot nu toe besproken materialen vereisen een grondige ingreep in de architectuur van het gebouw. De bestaande ruiten moeten immers vervangen worden door nieuwe materialen. Dit is niet altijd mogelijk of soms realiseert men zich pas na het beëindigen van de renovatiewerken dat er lichtproblemen zijn. In dergelijke gevallen moet men zijn toevlucht nemen tot oplossingen die de bestaande beglazing sparen. Een handig middel hiertoe is het aanbrengen op de ruiten van een speciaal vernis.

Er zijn momenteel vernissen op de markt die als onzichtbare films op de binnenkant van de ruiten aangebracht worden en op een zeer efficiënte manier de UV-stralen uitsluiten (fig 5.1).

Zowel bij het aanbrengen als bij het onderhoud dienen nochtans enkele speciale voorzorgen genomen te worden. Het vernis moet door gespecialiseerd personeel aangebracht worden bij middel van een vloesysteem. (fig. 5). Grote hoeveelheden van het vernis worden hiertoe bovenaan op het raam gesproeid, zodat een continue film van het glas naar beneden stroomt. Het afvloeiend vernis wordt onderaan in een speciaal aangebrachte goot opgevangen en hergebruikt.

Wanneer het hele oppervlak van de ruit op deze manier bevoeid is, wordt de toevoer van vernis gestopt en laat men het overtollige vernis verder afvloeien. Na enkele uren is het vernis stofdroog en na enkele dagen volledig uitge-

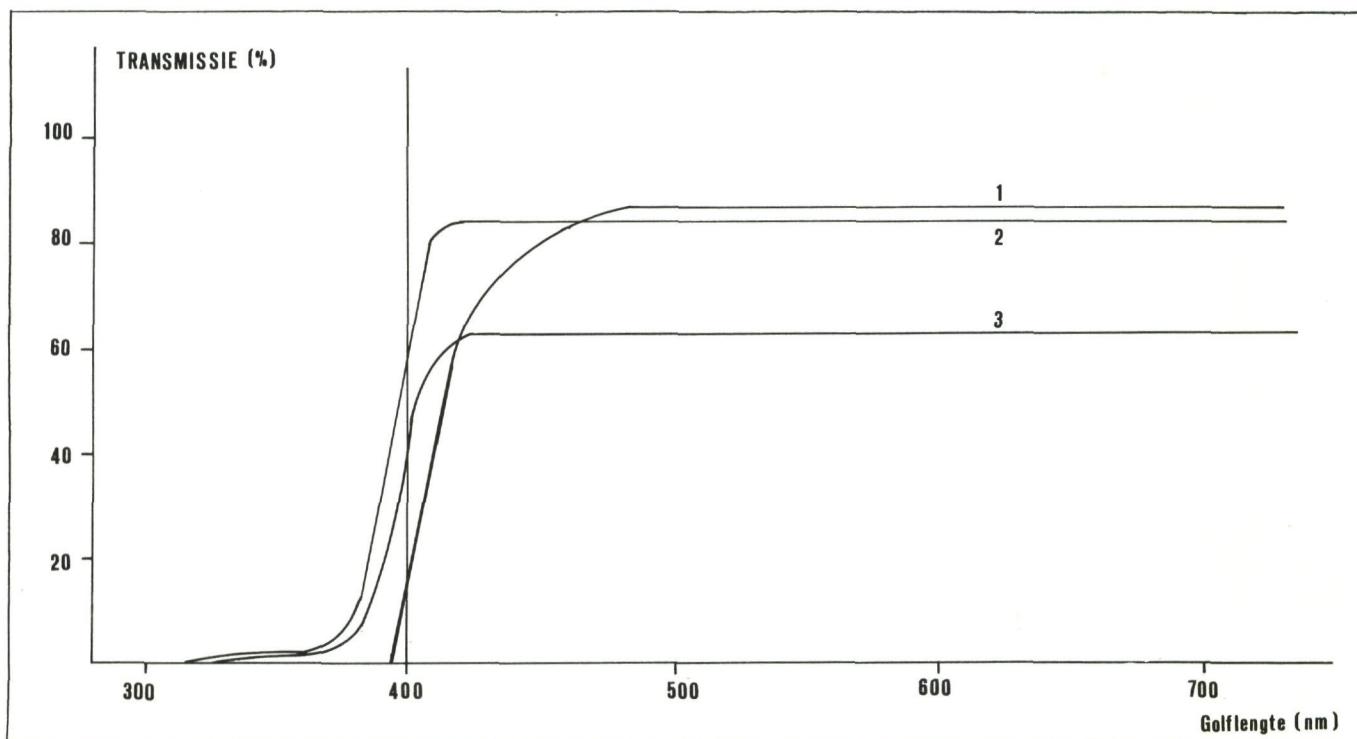

Fig. 5: Transmissiespectrum van: 1. UV-absorberend vernis; 2. kleurloze UV-absorberende film; 3. Grijze UV-absorberende film.

hard. Tijdens het aanbrengen en de eerste uren daarna moet het lokaal uiteraard stofvrij zijn.

Vermits een vernis nooit de hardheid heeft van glas moeten voorzorgsmaatregelen genomen worden teneinde krassen te vermijden.

De ruiten mogen nog alleen met zuiver water en zachte doek gereinigd worden. Elk schuurmiddel of elke harde doek zal onherstelbare krassen in het vernis veroorzaken die vooral bij rechtstreekse zoninval storend kunnen werken. Ook het gebruik van chemische reinigingsmiddelen, ammoniak of azijn zijn ten stelligste af te raden. Er moet tevens op gelet worden dat er geen kuisbeurt plaatsgrijpt op het ogenblik dat er condenswater op het vernis staat. Dit water kan namelijk het vernis plaatselijk verweken, zodat het onder invloed van een te grote druk met de kuispons beschadigd wordt. Na het volledig opdrogen van het condenswater krijgt het vernis wel zijn oorspronkelijke hardheid terug.

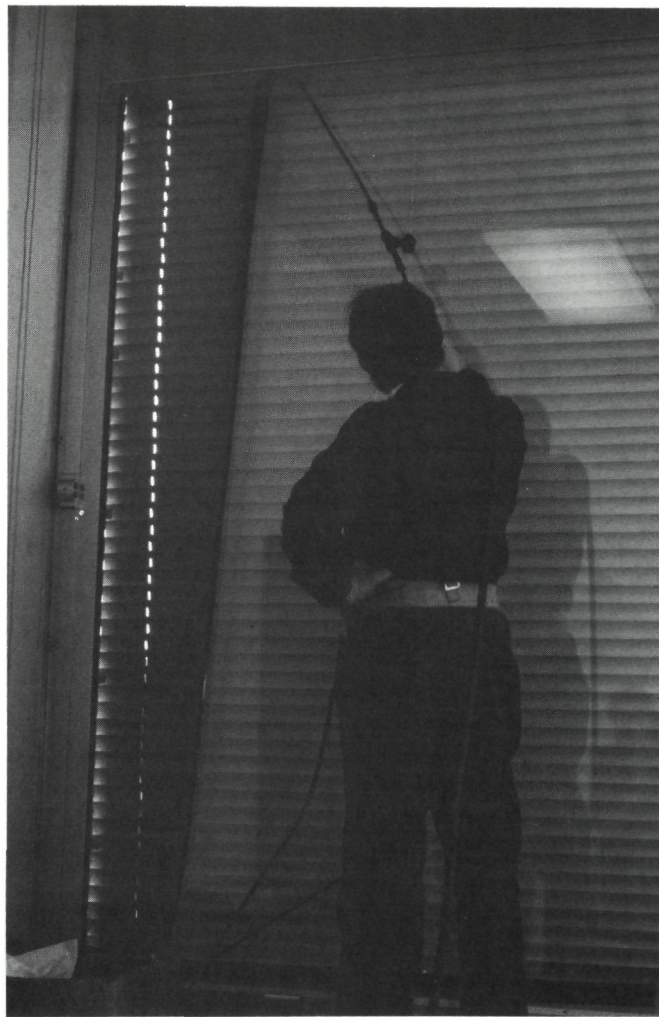
Dergelijke vernissen worden reeds een 20-tal jaren op grote schaal aangewend in musea in Groot-Brittannië (Victoria and Albert, Tower of London, National Maritime Museum Greenwich,...)

Toen we in 1977 de gelegenheid hadden een aantal van deze vernissen te onderzoeken, (de oudste waren meer dan 10 jaar oud) bleken alle nog efficiënt en ongeschonden te zijn. In veel gevallen was een nauwkeurig onderzoek van het glas nodig om uit te maken of dit behandeld was of niet. In België worden deze vernissen reeds aangewend in het Koninklijk Paleis in Brussel en in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel.

In uitzonderlijke omstandigheden bestaat de mogelijkheid het vernis aan te brengen met de borstel. We denken hierbij vooral aan de soms zeer hoge glasramen in lood in kerken. De op die manier aangebrachte vernislaag is dan weliswaar minder vlak, maar gezien het onregelmatig oppervlak van het glas zelf valt dit toch minder op. Deze glasramen bevinden zich trouwens meestal op een dergelijke hoogte dat de minder perfecte afwerking totaal onzichtbaar wordt. Teneinde dure stellingen en het werk op grote hoogte te vermijden is het wel aan te bevelen het vernis op de glasramen aan te brengen voordat deze definitief gemonteerd worden. Het schilderij van Rubens in de St.-Martinuskerk in Aalst zal eerlang op deze manier beschermd worden.

UV-absorberende films

Wanneer de te behandelen ruiten te kleine afmetingen hebben, wordt het economisch onverantwoord om vernissen te gebruiken. Het aanbrengen van een opvanggoot onder elk ruitje is zeer tijdrovend, het bevoeien van een kleine ruit vraagt weinig tijd minder dan het bevoeien van een grote. Ook wanneer de ruiten onregelmatig van vorm zijn, wordt het moeilijk om een goede bevoeiing te verkrijgen. In dergelijke gevallen kan gebruik gemaakt worden van absorberende films. Dit zijn zeer dunne polyesterfilms die langs één kant bedekt zijn met een krachtige kleefstof. Na grondig kuisen van het te behandelen glas wordt de kleef-

Aanbrengen van een UV-absorberend vernis met een bevoeiingssysteem.

stof geactiveerd met water en kan de film op het glas gekleefd worden. Alhoewel er een heel gamma van dergelijke films bestaat, komen alleen de kleurloze en sommige grijze types in aanmerking voor onze doeleinden. Het kleurloze type absorbeert alle UV-stralen, maar geen zichtbare (fig. 5.2), sommige grijze types absorberen naast de UV-stralen ook nog een min of meer groot gedeelte van de zichtbare stralen (fig. 5.3). Deze laatste uitvoeringen kunnen nog gebruikt worden om de lichtintensiteit op bepaalde kunstvoorwerpen te verminderen. Alhoewel deze films krasvast zijn dan de vernissen, moeten toch nog zekere voorzorgen genomen worden bij het kuisen.

De breedte van dergelijke films is slechts 1 m, zodat bij brede ramen met een naad gewerkt zal moeten worden, die in de loop van de tijd zichtbaar kan worden. Er dient eveneens rekening mee gehouden te worden dat sommige fabrikanten van dubbel glas geen garantie meer geven wanneer een dergelijke film aangebracht wordt.

De ervaring heeft uitgewezen dat, na verloop van tijd, de randen van de film soms lichtjes loskomen. Op zichzelf heeft dit geen nadelige gevolgen, maar de verleiding om dan ook de rest van de film maar af te trekken schijnt bij

het publiek nogal groot te zijn. De levensduur mag op 5 tot 10 jaar geschat worden.

Het Museum van Sierkunst in Gent is reeds verschillende jaren uitgerust met de kleurloze films, die tot nu toe volledige voldoening schenken. Het gekleurde type werd recent aangebracht in het Maagdenhuis in Antwerpen.

UV-filters voor fluorescentielampen

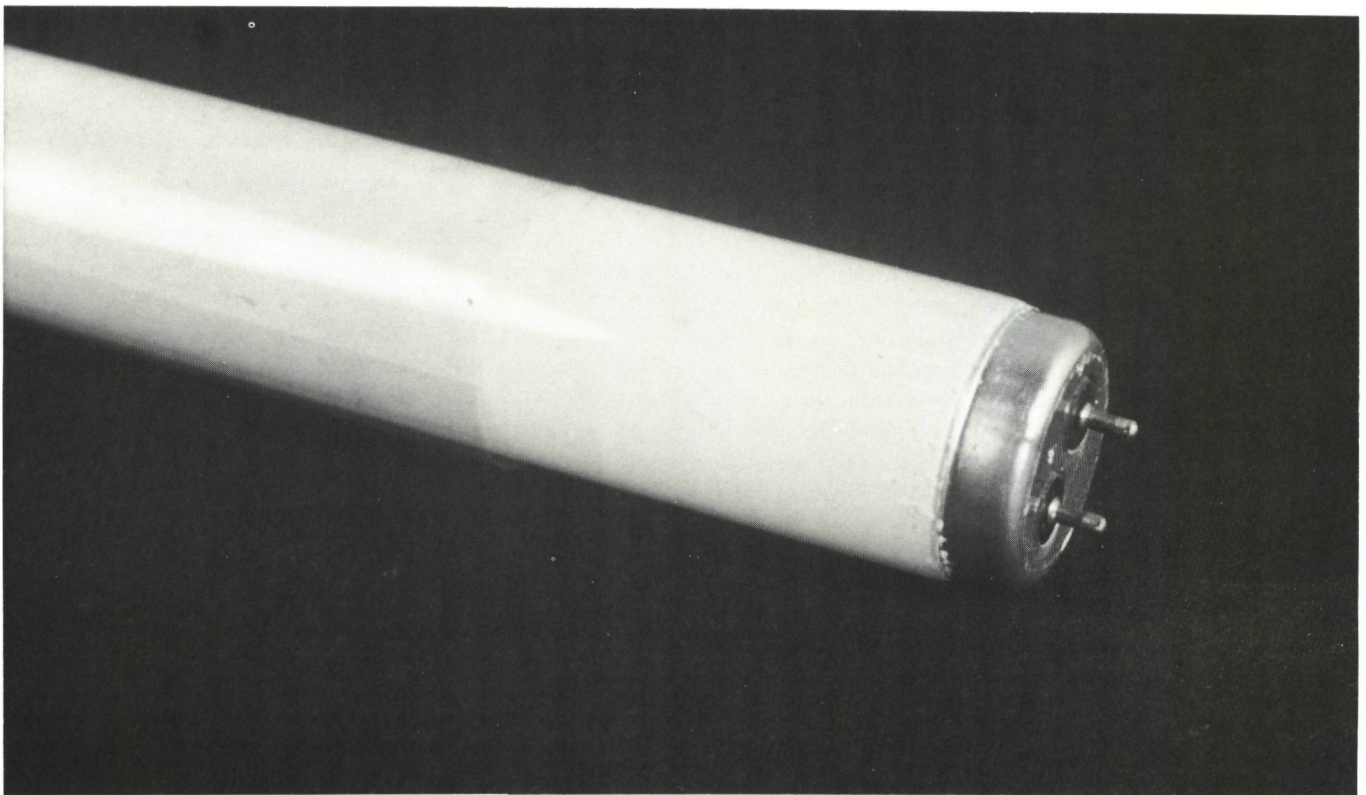
Niet alleen zonlicht bevat UV-stralen; ook sommige kunstlichtbronnen kunnen kunstvoorwerpen beschadigen. Vooral fluorescentiebuizen bevatten soms een onaantvaardbaar hoog gehalte aan UV-stralen. Dit betekent uiteraard dat het geen zin heeft speciale glassoorten, vernissen of films aan te brengen, als niet tegelijk de nodige maatregelen getroffen worden om de UV-stralen uit de kunstlichtbronnen te filteren.

Om na te gaan of een verlichtingsinstallatie voldoet aan de voorgeschreven normen, wordt het gehalte aan UV-stralen van de lampen gemeten nadat ze in hun definitieve armatuur en op hun definitieve plaats gemonteerd zijn. Bij vele armaturen is er immers een scherm uit kunststof ingebouwd, of valt het licht niet rechtstreeks op de kunstwerken maar pas na reflectie op een UV-absorberend materiaal. Wordt toch nog een te hoog gehalte aan UV-stralen

vastgesteld, dan kan de fluorescentiebuis overtrokken worden met een absorberend omhulsel (fig. 7.). Deze omhulsels zijn gekend onder de naam 'Tube Jackets' en bestaan uit een cellulose acetaat folie waaraan een UV-absorber is toegevoegd. Ze zijn vorgevormd en hebben een lengte van 1,20 m. Voor kortere lampen kunnen ze op de gewenste lengte versneden worden. De levensduur mag geschat worden op 3 tot 4 maal die van een buislamp maar aan de elektroden van de buislamp kan de Tube Jacket soms broos worden en verpulveren. Het is dan niet nodig het hele omhulsel te vervangen. Het verouderde gedeelte wordt weggesneden en vervangen door een even groot stuk, afkomstig van een nieuwe Tube Jacket. Vermits ze lichtjes geel gekleurd zijn zal de kleurtemperatuur van de gebruikte lampen iets dalen (fig. 8).

Besluit

Uit het voorgaande volgt dat bij de renovatie van een historisch gebouw de architect over verschillende mogelijkheden beschikt om de kunstvoorwerpen die in het gebouw bewaard zullen worden, te beschermen tegen UV-stralen. Naargelang het belang van de architecturale ingreep kan de bestaande beglazing met de hoger beschreven producten behandeld worden of kan ze volledig vervangen wor-

Fluorescentiebuislamp gedeeltelijk overtrokken met een Tube Jacket.

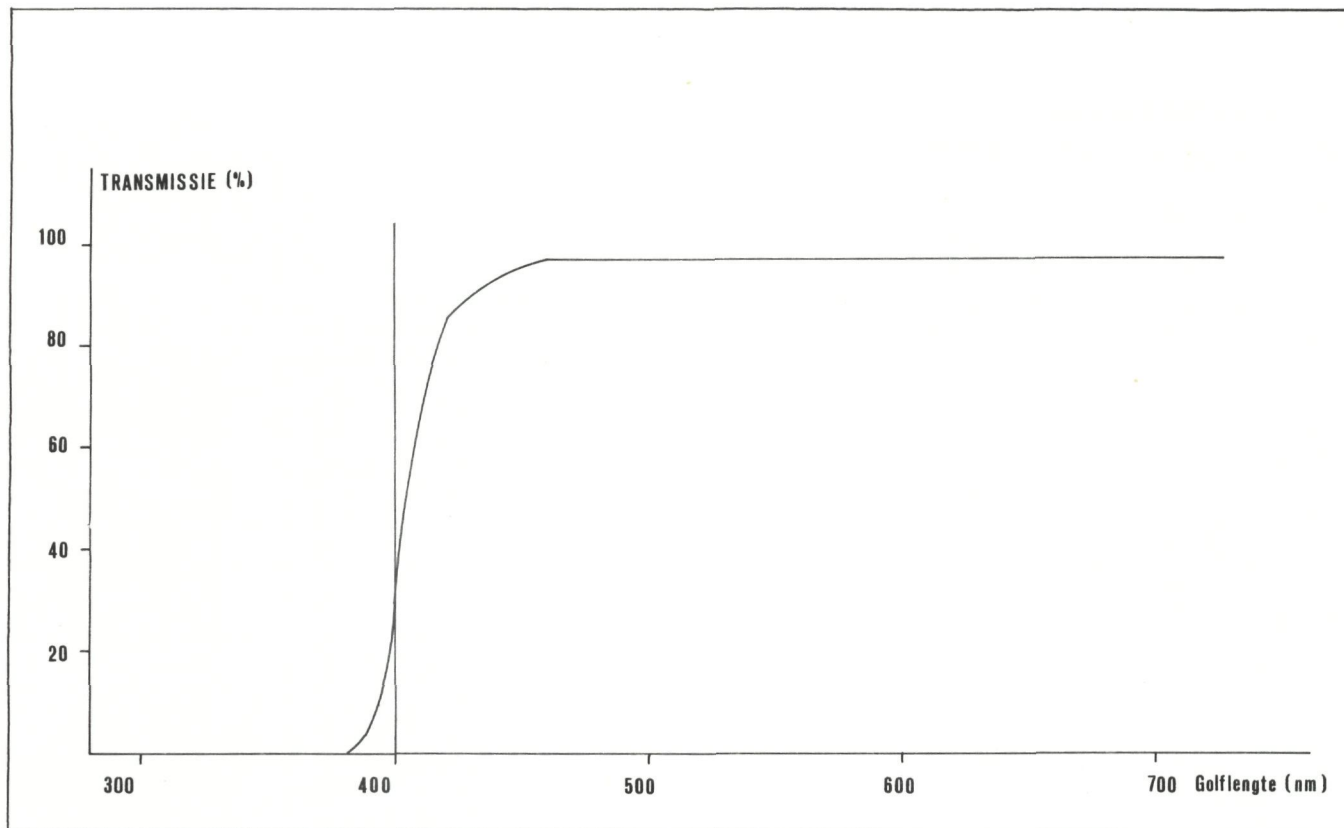

Fig. 6: Transmissiespectrum van een Tube Jacket.

den. Het is nochtans van het grootste belang dat reeds bij het opmaken van de plannen voor één of andere oplossing wordt geopteerd. Dit zal vermijden dat ingrepen, die in een werkplaats op een eenvoudige manier uit te voeren zijn, onder moeilijke omstandigheden en soms op grote hoogte toegepast moeten worden.

Referenties:

- (1) Richtlijnen voor de verlichting van kunst- en museumvoorwerpen. NBN L3-003.
- (2) The Illuminating Engineering Society, *Lighting of art galleries and Museums*, in *Technical Report no. 14*, 1970.
- (3) ICOM Groupe de travail „Eclairage des œuvres d'art”, *La lumière et la protection des objets et spécimens exposés dans les musées et galeries d'art*, 1977.
- (4) R.L. Feller, *The deterioration effect of light on museum objects 3*, in *Museums News, Technical Supplement*, 1964.
- (5) G. Thomson, *Impermanence - Some chemical and physical Aspects*, in *Museums Journal 64 (1)*, 1964, p. 16-35.

Lijst van de fabrikanten of leveranciers van UV-absorberende materialen

De aandacht wordt erop gevestigd dat deze lijst louter informatief is en niet beperkend. Aanvullende informatie kan steeds bij de auteur bekomen worden.

Crawford UV-monitor Type 7603:

- The Littlemore Engineering Co, Railway Lane, Littlemore, Oxford, OX4 4PZ, Groot-Brittannië

UV-absorberend glas

- Thomas Bennett Ltd, Goodman Street, Leeds LS10 1QN, Groot-Brittannië
- Glaverbel N.V., Terhulpesteenweg 166, 1170 Brussel
- Glaceries de Saint-Roch, Jos Ratinckxstraat 7, bus 53, 2600 Berchem

Polymethyl methacrylaatplaten.

- Rohm and Haas Belgium, Stefaniaplein 10, 1050 Brussel
- ICI Belgium, E. Tollenaerstraat 32, 1020 Brussel.
- CCMP, Arenbergstraat 22, 2000 Antwerpen

Polycarbonaat:

- Vink P.V.B.A., Industriepark, Heist-op-den-Berg

UV-absorberende vernissen:

- Sun Control, Meerstraat 47, 1852 Grimbergen

UV-absorberende films:

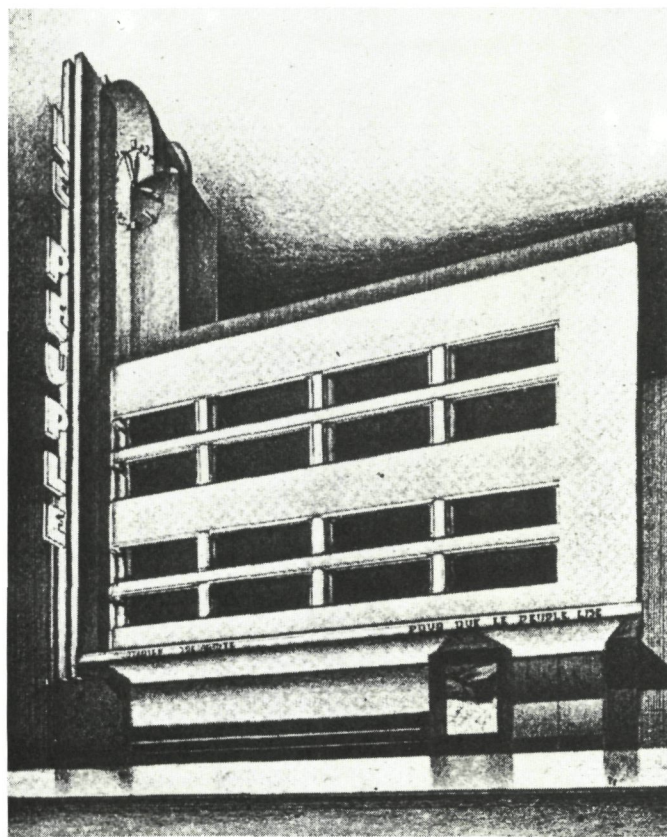
- Sun Control, Meerstraat 17, 1852 Grimbergen
- 3M Belgium, Nijverheidslaan 7, 1830 Machelen

Tube Jackets:

- The Mordon City, Harding street, Exhage, Sacford M3 7AH, Engeland

- (1) Stedelijk Archief Gent, Litt. S, nr. 12/1808.
- (2) De gevel en de lokettenzaal met vestibule van het redactiegebouw van 'Vooruit' werden recent opgemeten door Mevrouw Trui Dumoulin en de heer Jan Vandeweghe, leerlingen aan het Hoger Sint-Lukasinstituut te Gent. Ze werden ons welwillend ter hand gesteld door de heer Marc Dubois, assistent aan voormeld instituut.
- (3) De Coöperatieve 'Gentsche Bouwwerken' was gevestigd in de Begoniastraat, te Gent. Ze was actief bij de bouw van onder andere arbeiderswoningen, burgerhuizen, handelspanden, nijverheidsgebouwen en Gentse tuinvijken. In het Kerstnummer van 1932 toont het *Geïllustreerd Weekblad ABC* enkele van deze realisaties, waaronder de voorgevel van de nieuwe redactiegebouwen van het dagblad 'Vooruit'.
- (4) In 1911 had deze maatschappij in Eke 2 hectaren grond gekocht waar een steenbakkerij werd opgericht. Na de eerste wereldoorlog breidde dit bedrijf zich uit met een mechanische zagerij en een schrijnwerkerij, terwijl ook de steenbakkerij met 6 hectaren werd vergroot.
- (5) Voor het lokaliseren van de verschillende lokalen van *Vooruit* en *Le Peuple* hebben we ons gebaseerd op de plannen van de bouwaanvraag. De lokaliserings kan dan ook niet altijd met de huidige bestemming overeenstemmen.

Voorontwerptekening van de nieuwe drukkerijgevel van het dagblad 'Le Peuple', te Brussel, 1931. (Instituut Emile Vandervelde, Brussel)

- (6) Volgens Maxime Brunfaut werd hiervoor een voor die tijd vrij nieuw pasta-vormig produkt gebruikt, 'Plasticolor' genaamd. Dit vertoonde de merkwaardige eigenschap dat het, na drogen eventueel met kleurstof kon worden ingevuld.
- (7) P. Puttemans en L. Hervé, *Moderne Bouwkunst in België*, Brussel 1975, pag. 114.
- (8) De ter gelegenheid van de inhuldiging der nieuwe gebouwen op 11 januari verspreide brochure *De Pers en de Arbeidersbeweging* (zie ook sub 24) was geïllustreerd met onder andere perspectivische ontwerptekeningen voor de nieuwe redactiegebouwen van de dagbladen 'Vooruit' in Gent en 'Le Peuple' in Brussel. Dezelfde perspectieftekening van 'Vooruit' staat ook afgebeeld, doch ditmaal in kleurendruk, op het omslagontwerp van *Vooruit's Almanak* van 1931.
- (9) *Vooruit's Almanak* 1935, 55ste jaargang.
- (10) Een bij nacht genomen foto van de van binnenuit verlichte 'Vooruit' wordt gereproduceerd in L'Office Coöperatif Belge, Bruxelles: *Honneur au 'Vooruit'*, in *Album du 1er mai 1931*, pag. 12. Een gelijkaardige foto van 'Le Peuple' wordt afgedrukt in *Le Peuple*, 27 maart 1931, pag. 1.
- (11) 'Vooruit fut enfin le phare qui guida toute la classe ouvrière du pays dans ses luttes d'un demi-siècle'. L'Office Coöperatif Belge, Bruxelles: *Honneur au 'Vooruit'*, in *Album du 1er mai 1931*, pp. 9-12. "Het huidige perspaleis, waarin onze diensten gevestigd zijn, en van waaruit we naar de volledige overmeestering van Vlaanderen gaan". Onderschrift bij een foto van het nieuwe redactiegebouw in *Vooruit* van 11 januari 1931.
- (12) Stedelijk Archief Gent, Litt. S, nr. 42/2031.
- (13) R.P.: *La Clinique 'Bond Moyson' à Gand*, in *L'Emulation*, 49ste jaargang, nr. 11, november 1929, pp. 89-96.
- (14) Vrij naar het thema van het reliëf van Dolf Ledel, aangebracht op de drukkerijgevel van het dagblad 'Le Peuple'.
- (15) Stedelijk Archief Brussel, nr. 21.211.
- (16) idem.
- (17) Stedelijk Archief Brussel, nr. 28.751.
- (18) A. Vienne: *Le Peuple en 1932*, in *Le Peuple en 1932* (inhuldigingsbrochure uitgegeven in maart 1932).
- (19) Stedelijk Archief Brussel, nr. 40.553.
- (20) *Le Peuple*, 47ste jaargang, nr. 289, 16 oktober 1931, pag. 1.
- (21) *Le Peuple en 1932* (inhuldigingsbrochure uitgegeven in maart 1932), Kaftmotief.
- (22) *Le Peuple*, 48 ste jaargang, 27 maart 1932.
- (23) F. Fischer: *La vieille maison*, in *Le Peuple en 1932*, pag. 19.
- (24) *La Presse et le Mouvement Ouvrier: Inauguration des nouveaux locaux du journal 'Vooruit'*, 11 janvier 1931, pag. 54 (zie ook sub. 8).
- (25) *Le Peuple*, 48 ste jaargang, nr. 8, 8 januari 1932, pag. 1.
- (26) Enkel de middelste vleugelgevel bleef behouden. De overige twee werden intussen vervangen door vaste glaspanelen. Dit vormt slechts één van de vele ingrepen die de gebouwen van 'Le Peuple' hebben verminkt. Vooral de gevel in de Sint-Laureinsstraat heeft hier ernstig onder geleden.
- (27) Boven de glazen wand werd een bijkomende beglazing toegevoegd. Op dezelfde manier werd eveneens een gedeelte van de trap afgesloten.
- (28) Dezelfde die intussen bij 'Vooruit' zijn verdwenen.
- (29) In de tijd van ontstaan van 'Vooruit' gaf de overheid toch van enige argwaan blijk inzake een nauwe verbondenheid van gevelcompositie met publicitaire teksten, zoals blijkt uit de bouwaanvraag voor de 'Volksdrukkerij' en de 'Volkshogeschool', waar het schepencollege van mening was dat voor de op plan voorziene uithangborden (sic) een bijzondere aanvraag diende te worden gedaan (zitting van 27 maart 1930).
- (30) Congrès Internationaux pour l'Architecture Moderne, La Sarraz, 1928.

Summary

The Juliana Chapel in St.-Joost-ten-Node (Brussels)

A request for the protection of the Neo-Gothic Juliana Chapel was the instigation to a study about this building. This chapel, built by order of the 'Apostolinen' of the Blessed Sacrament, was dedicated to the Holy Juliana, a prioress who was zealous for a special feast-day in honour of the Eucharist.

Architect Joris Helleputte was asked to build the chapel, adjacent to an already existing neoclassicist monastery. He projected an L-shaped complex, linked with the monastery by an arched gallery.

As a religious man, Helleputte bestowed special care to the interior of the chapel, the place where real religious life took place. The mural decoration are very remarkable, the Eucharistic themes are explicitly present in the choir and in the altar with its retable, the showpiece of the chapel. The Juliana Chapel may be conceived as a masterpiece of the Gothic Revival. Its merit lies in the consequent and logical elaboration of the Eucharistic theme. As an original building, of a high quality and totally preserved, it might deserve protection.

The Saint John's Statue from the Agapitus Church in Vliermaal

---

This statue, brought back to Vliermaal in 1913, after having been kept in Brussels for a long time, has been subjected recently to a conservation treatment and to an inquiry into its fragments of polychrome decoration.

This sculpture in oak, dating from the 14th century, has been affected mainly by wood-worm and mould. A hypothetical reconstruction of the oldest three layers of polychrome decoration can be made on the basis of the inquiry. As to the first one, the polychrome decoration has been added to a preparation layer, whereas the second layer has been put immediately on the previous one. The third layer involved another preparation layer.

The present colouring of the face is not original but an older archaic scheme seems to have been applied (white, red and black colours).

The conservation treatment itself involved at the first place the cleaning and the fixation of the statue. Wood-worm has been treated next and finally, the hardening of the supporting wood took place.

The Saint John's Statue (photo R.M.L.Z.).

The Editorial and Printing Offices of 'Vooruit' (Ghent) and 'Le Peuple' (Brussels)

These buildings, realised by the architects Fernand and Maxime Brunfaut, are very remarkable specimens of the revival after the first world-war of the socialist press. The lighting-towers of both 'Vooruit' and 'Le peuple' symbolize the emancipation of the working-class people: light stands for activity as well as for alertness.

In the structure of 'Vooruit' and 'Le Peuple' contrasts are

legion: the horizontal line, realised in the windows and entrances of the editorial buildings contrasts with the verticalism of the front of 'Vooruit' and of the towers; there are recessed porches, opposed to projected bay windows; there is the use of contrasting colours (e.g. black and orange glazed tiles in the fronts, mosaic floors); there is the game of bent, straight and broken lines (although horizontal parallels are dominating).

The decorating block-letters in the front of the building, either horizontally or vertically integrated, contribute to the linear aspect. Besides, the glazed-in lower fronts, horizontally extended over the whole frontage, illustrate the diversion in the front-composition of the bay-scheme.

Although built at the time when modern functionalist architecture was flourishing, 'Vooruit' deviates from this tendency: functionalism was retarded here by the claim to conserve the old building in which 'Vooruit' was accommodated; moreover some aspects like for instance the lighting-tower, had already been seen before.

While projecting the printing offices of 'Le Peuple', Maxime Brunfaut was inspired by 'Vooruit'. As a consequence, these buildings, although related to the tendencies of the time, cannot be labelled as progressive architecture.

The Carmelite Convent in Antwerp (Rosier)

On the occasion of the fourhundredth anniversary of the death of Teresia of Avila, the Carmelite order commemorates its foundress. Living in Spain at the time of the Inquisition, she restored the strict rules of the original Palestine order in Western Europe, as they had been mitigated here during the Middle Ages.

The Carmelite convents in the Netherlands came about especially in the 17th century. The one in Antwerp — probably the first one to have been dedicated to Teresia of Avila — was founded by Anna of St. Bartholomeus, the companion of Teresia.

The archives of the convent have been consulted in order to outline the different building stages: the first stone of the convent was laid in 1615 by the archdukes Albrecht and Isabella; the church and the wing with the main gate were built after the completion of the first wing; the street wing dates from 1653; the small belfry was built still later, in 1666. Apart from a few adaptations, the greater part of the present-day buildings date back to the 17th century. The character of the convent reflects very explicitly the Carmelite spirit that advocates a contemplative way of life, mystic prayers, a total mortification and aversion from the world. White walls, boarded floors and floors in baked flag, bare corridors and rooms give utterance to these conceptions. This convent is one of the purest illustrations of the notions sobriety and authenticity.

The Protection of Works of Art against Ultraviolet Radiation

When adjusting the illumination of objects of art, a compromise should be found between two claims: on the one hand, there should be sufficient light, but on the other hand one should take into account the noxiousness of too much light.

As a rule, norms concerning illumination can be observed fairly exactly in musea. As to this, occasional exhibition-grounds entail more problems.

First and foremost, all light that doesn't contribute to the perception of the object should be avoided, ultraviolet radiation (wave-length between 280 and 400 nm) is one of that kind. It can be stopped by means of filters; a good UV-filter absorbs any radiation with a wave-length smaller than 400 nm: it is totally colourless and keeps its effect for a long time.

Window-glass, not-actinic glass and reflecting glass prove to be inefficient either because they transmit part of the ultraviolet radiation or because they reflect visible light. Layered glass absorbs almost all UV-radiation. Polymethyl methacrylate and polycarbonate plates are very absorbent but are electrostatically charged.

Whereas the previous methods mostly require large architectural interventions, varnishes are quite easy to be applied; films are used for smaller surfaces.

Next to sunlight, many artificial sources of light contain ultraviolet radiation. Tube Jackets — which are absorbing covers — are a means to reduce this radiation. Each particular situation helps determine the method to absorb UV-radiation. However a consideration of the problem in the stage of planning might avoid many interventions in the future.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie Oost-Vlaanderen
Arrondissement Sint-Niklaas

7n
2(S-T)

Uitgeverij

SNOECK-DUCAJU & ZOON, n.v.
Begijnhoflaan 464 - 9000 Gent
Tel. 091/23.48.97

Nu bij uw boekhandelaar verkrijgbaar

Delen 7n 1 en 7n 2 van de reeks

BOUWEN DOOR DE EEUWEN HEEN IN VLAANDEREN

**Provincie Oost-Vlaanderen
Arrondissement Sint-Niklaas**

Honderden waardevolle huizen en gebouwen, beschreven in meer dan 1.000 bladzijden rijkelijk geïllustreerde tekst.

Een blijvende aanwinst voor uw bibliotheek!

Prijs: 1.980 fr.

Mocht u deze werken niet bij uw boekhandelaar vinden, richt u dan tot de uitgever, waar trouwens ook de andere delen van deze reeks, met uitzondering van Leuven en Nijvel, nog verkrijgbaar zijn.

BOUWEN DOOR DE EEUWEN HEEN IN VLAANDEREN

Provincie West-Vlaanderen - Arrondissement Veurne

Deel 8n van deze onvolprezen reeks is nu ook verkrijgbaar bij uw boekhandelaar

Meer dan 700 bladzijden grondige informatie,
opgeluisterd met prachtige kleurenfoto's, plannen,
tekeningen en honderden zwart-wit opnamen

Prijs: 1.350 fr.

Mocht u deze werken niet bij uw boekhandelaar vinden, richt u dan tot de uitgever, waar trouwens ook de andere delen van de reeks, met uitzondering van Leuven en Nijvel, nog verkrijgbaar zijn.

Snoeck-Ducaju & Zoon,
Begijnhoflaan 464, 9000 Gent, tel. 091/23.48.97.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Provincie West-Vlaanderen
Arrondissement Veurne

8n

